

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Katedra bohemistiky

Usage-Based Theory – komentovaný překlad

Usage-Based Theory – Annotated Translation of a Study

(bakalářská práce)

Autor: Barbora Karhanová

Obor: Česká filologie

Vedoucí práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Olomouc 2018

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a uvedla v ní všechny použité zdroje a literaturu.

V Olomouci dne: 12.12.2018

Podpis:

Děkuji svému vedoucímu doc. Mgr. Miroslavu Vepřkovi, Ph.D., za pomoc, trpělivost a moudré rady při psaní mé bakalářské práce. Dále bych chtěla poděkovat všem, kteří mi pomohli s anglickou terminologií. Veškerých rad a pomoci si velmi cením.

Obsah

Úvod.....	6
1 Představení teorie.....	8
1.2 Autoři teorie Joan L. Bybee a Clay Beckner.....	8
2 Zásady pro překlad odborného textu.....	10
2.1 Typy překladatelů podle D. Žvávka.....	10
2.2 Hlavní rozdíly mezi angličtinou a češtinou.....	11
3 Odborný překlad – Teorie založená na užívání jazyka.....	12
3.1 Vytyčení cílů.....	12
3.2 Pozadí.....	12
3.3 Základní procesy domény	13
3.3.1 Opakování, dělení a jejich použití.....	14
3.3.2 Kategorizace.....	15
3.4 Formální aparát: příklady, síť a konstrukce.....	16
3.4.1 Síť.....	18
3.4.2 Jednotky a vznikající úrovně.....	20
3.4.3 Gradientnost.....	21
3.4.4 Větší jednotky.....	23
3.5 Význam opakování: účinky a mechanismus.....	24
3.5.1 Redukční účinek vysoké tokenové frekvence.....	24
3.5.2 Upevnění a autonomie: Úsporný efekt vysoké tokenové frekvence.....	24
3.5.3 Typová frekvence, schéma a produktivita.....	26
3.6 Konstrukce: Párování formy a významu	27
3.7 Variace a změny.....	30
3.7.1 Vznik nových konstrukcí z určitých příkladů zavedených konstrukcí.....	31
3.7.2 Konkurence nových a starých konstrukcí.....	32
3.7.3 Gramatikalizace konstrukcí vyžadujících frekvenci užívání.....	34
3.8 Získávání jazyka a jeho změna v dospělosti.....	36
3.9 Jazyk jako komplexní adaptivní systém.....	38
4 Původní citace	42

5 Konkrétní problematické příklady z překladu studie.....	43
5.1 Autorský subjekt.....	43
5.2 České protějšky anglických výrazů.....	43
5.2.1 Úplné protějšky.....	43
5.2.2 Částečné protějšky	44
5.3 Problematika rématu v angličtině.....	46
Závěr	48
Resumé.....	49
Anotace.....	50
Bibliografie	51

Úvod

Jedním z cílů této bakalářské práce je překlad odborného lingvistického textu z anglického do českého jazyka. Jedná se o doposud nepřeloženou studii, která je dle mého názoru pro oblast moderní lingvistiky důležitá, jelikož představuje nový způsob, jakým lze přemýšlet o jazyce. Vypracovaný překlad je komentovaný, proto je dalším cílem této bakalářské práce přispět ke komparaci českého a anglického jazyka spolu s reflexí užitých překladatelských postupů, včetně problémů týkajících se jak obecně překlada oborného textu, tak i konkrétně překlada vypracovaného v této práci. Dílčím cílem této bakalářské práce je také samotné představení studie usage-based theory.

Práce se skládá ze dvou částí, praktické a teoretické. Teoretická část se skládá se tří kapitol. První kapitola je věnována představení hlavních myšlenek a přístupů překládané studie (usage-based theory). Podkapitola první kapitoly obsahuje několik základních informací o autorech studie Joan L. Bybee a Clayi Becknerovi. Druhá kapitola představuje obeznámení se s přístupem k překládání odborného textu a pravidly, která je nutné při překládání dodržovat, spolu se specifickými problémy spojenými s odborným překladem. První podkapitola druhé kapitoly se pak zabývá typy autorů podle D. Žváčka, a představuje tak odlišné způsoby, jak lze k překladu přistupovat. Druhá podkapitola popisuje hlavní typologické rozdíly češtiny a angličtiny, čímž přispívá k celkové komparaci obou jazyků a objasnění některých problémů při překladu, vyplývajících právě z jejich odlišné typologie. Pátá kapitola, která následuje za praktickou částí, obsahuje ještě specifitější problémy týkající se odborného překlada spolu s konkrétními příklady problémových částí překládaného textu. První podkapitola obeznamuje s problematikou autorského subjektu v odborných textech. Další vychází z rozdělení českých protějšků anglických výrazů podle D. Knittlové. Poslední, třetí podkapitola se věnuje problematice anglického objektu, jeho rozpoznání a správného přeložení.

Praktická část je samotný překlad odborné studie, který se skládá z jednotlivých kapitol a podkapitol, a jejich rozdělení je v práci zachované podle originálu, avšak číslování je přizpůsobeno struktuře této bakalářské práce (ve zdrojové monografii se jedná o kapitolu číslo 32). Protože se jedná o komentovaný překlad, zahrnuje praktická část věcné poznámky pod čarou, které obsahují buď překlady příkladů z angličtiny, užitých v původní studii a zachovaných v anglickém jazyce i ve vypracovaném překladu, nebo doplňující informace k objasnění samotného textu či užitého příkladu. Původní anglické výrazy jsou v poznámkách psány v kurzívě, jejich český překlad je pro lepší přehlednost uveden

v uvozovkách, přičemž je pro český protějšek zvolen nejužívanější výraz. Přeložená studie obsahuje původní grafy s popisy v českém jazyce. Původní poznámky pod čarou jsou v přeloženém textu označeny horním indexem s číslem v závorkách a jejich překlad je umístěn až za překladem samotné studie. Jelikož se jedná o překlad odborného textu, musí být použita odpovídající terminologie, stejně jako musí dojít k přesnému přenesení základních myšlenek teorie.

1 Představení teorie

Teorie založená na užívání jazyka (usage-based theory) představuje inovativní pohled na způsob, jakým se jazyk při učení ukládá do mysli člověka, a na styl, jakým frekvence užívání konkrétních jazykových jednotek ovlivňuje samotný jazyk. Zároveň hledá vysvětlení určitých jazykových jevů v kontextu, ve kterém se projevují. Snaží se objasnit nepravidelnosti v jazyce a taky způsob, jakým si tyto nepravidelnosti uchovává mluvčí v mysli.

Tato teorie je součástí kognitivní lingvistiky, která předpokládá, že jazyk a jeho užívání jsou jednou z kognitivních činností lidské mysli. Kognitivní lingvisté vnímají jazyk jako prostředek k poznání kognitivních procesů lidské mysli. Kognitivní vědy se vymezují vůči generativnímu přístupu, který vidí jazyk jako samostatný nezávislý jev, jelikož kromě jazykových zkušeností je brán ohled i na nejazykové poznání, které jazyk ovlivňuje. Do mysli člověka jsou tedy podle tohoto tvrzení zapisovány vzorce jazykových zkušeností spolu s nejazykovým vlivem kontextu, ve kterém byla jednotka použita. Takto vzniklé vzorce se následně mění s každou novou zkušeností.

Na rozdíl od např. generativní lingvistiky, která vidí jazyk jako statický soubor pravidel, vnímá teorie založená na užívání jazyka jazyk jako vznikající model, který je v neustálém pohybu a procesu utváření, a to pomocí zkušeností mluvčích, které si uchovává, a následně na jejich základě utváří nové vzorce, jež poté uplatňuje při konverzaci. Právě tento proces způsobuje, že lze jazyk pokládat za živý a dynamický. Mluvčí jazyka si tedy do své mysli ukládá zažité sekvence, konstrukce, slova a menší jednotky spolu s jejich frekvencí výskytu a podle té se pak podvědomě rozhoduje při jejich použití. Teorie založená na užívání jazyka se snaží vysvětlit, proč jsou některé jazykové jednotky na ústupu a jiné se stávají centrem jazyka.

1.2 Autoři teorie Joan L. Bybee a Clay Beckner

Joan Lea Bybee je americká lingvistka a emeritní profesorka Univerzity v Novém Mexiku. V roce 2004 byla prezidentkou Linguistic Society of America,¹ přestože se většina její práce týká gramatiky, morfologie, stochastiky, modality a fonologie. Má největší vliv na studium fonologie založené na užívání jazyka (usage-based phonology).

¹ Zkráceně LSA, je naučná společnost pro oblast lingvistiky, založená v 1924 v New Yorku, která podporuje propagaci odborného studia jazyka.

Přestože její dřívější práce byly v rámci generativního pohledu, postupem času přešla k formalismu a následně byly její práce ovlivněny funkčním a kognitivním pohledem. Přestože Bybee původně vycházela z generativní teorie, nakonec se od ní odloučila svým názorem, že struktura jazyka nevychází z abstraktních pravidel uložených v mysli, nýbrž z komunikace. Tuto myšlenku zpracovává Bybee ve všech pozdějších pracích.

V roce 1985 vydala sbírku *Morphology*, ve které se zabývala studiem mezi obsahem a formou. Zároveň objevila sémantické podobnosti v padesáti geograficky a geneticky odlišných jazycích. Později se zabývala studiem schémat uložených v lidské mysli, podle kterých vysvětlovala morfologickou strukturu určitých forem.

Clay Beckner získal svůj doktorát na univerzitě v Novém Mexiku v roce 2013, kde ve své diplomové práci provedl výzkum dynamické povahy mentální slovní zásoby a tzv. prefabs.² Od roku 2013 do roku 2018 pracoval v Novozélandském institutu jazyka, mozku a chování.³ Zabýval se studiem konvergence, opakovaného učení a interakcí člověk–počítač.

V nedávné době se mimo jiné zabýval například vlivem prostředí na znalost jazyka a prováděl experimenty fonetických vzorců maorštiny u anglicky mluvících obyvatelů Nového Zélandu. V současné době působí v Anglii na institutu aplikované lingvistiky univerzity ve Warwicku.

² Sekvence slov nebo jiných jednotek, které jsou *prefabrikované*, tj. uložené a při jejich použití načtené celé z paměti. Při jejich použití se neutváří ani neanalyzují, ale jsou uchovány a vždy použity jako celek.

³ New Zealand Institute of Language, Brain & Behaviour.

2 Zásady pro překlad odborného textu

Při překládání odborného textu je nutné textu samotnému porozumět. Je důležité, aby překladatel, pochopil, o čem text pojednává, jinak není možné, aby docílil celistvosti překladu. Každý odborný text obsahuje terminologii daného oboru, proto by v nejlepším případě měl být překladatelem člověk pohybující se v daném oboru, nebo by měl být přinejmenším s vyskytující se terminologií dobře obeznámen. Jelikož je pro odborný překlad nejdůležitější přesnost a logika, je podstatné, aby byl přeložený text dobře srozumitelný a tyto vlastnosti si zachoval.

Odbornému textu dominují pojmy, především se jedná o substantiva nebo adjektiva, přičemž nejvýraznějšími jsou odborné termíny; zároveň tento text neobsahuje expresivní vyjádření, jako je tomu v případě umělecké literatury, jejíž lexikum je pro překladatele variabilnější. Překladatel odborné literatury musí pro rychlé a přesné vyjádření myšlenek volit správné a výstižné lexikum.⁴ Při odborném překladu je důležitou úlohou překladatele nejen přenést přesně a srozumitelně myšlenky originálu, ale musí se zaměřit i na celkovou syntax a stylistiku překládaného textu tak, aby byla v jazyce, do kterého je přeložena, správná a text nepůsobil na čtenáře v jejich jazyce nepřirozeně.⁵

2.1 Typy překladatelů podle D. Žváčka

Dušan Žváček vymezil dva typy překladatelů spolu se specifiky, s jakými k překladu přistupují.

1. Překladatel-nespecialista: překládá opatrně, jelikož se obává „věcného uklouznutí“. Zachovává celkový formát výchozího jazyka, např. dlouhá složitá souvětí, vsuvky... Jakékoliv úpravy oproti originálu jsou na minimální úrovni, jako by se překladatel domníval, že věcnou problematiku předá čtenáři pomocí maximálního zachování struktury textu.
2. Překladatel-specialista: na rozdíl od překladatele-nespecialisty se nebojí větších úprav oproti originálu, zejména v oblasti syntaxe. Kvůli zlepšení přehlednosti dokáže rozdělit dlouhá nepřehledná souvětí na několik kratších vět, přičemž nezmění původní význam. Podle Žváčka je pro tento typ překladatele základní překladovou

⁴ Knittlová, D. *K teorii i praxi překladu*. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2003, s. 137.

⁵ Žváček, D. *Kapitoly z teorie překladu I (Odborný překlad)*. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 1995, s. 15.

jednotkou větší tematický celek, jakým může být například odstavec, zatímco pro první typ překladatele je základní překladovou jednotkou věta.

K rozdílnostem těchto dvou přístupů překladatelů k překládanému textu se Žváček vyjadřuje tvrzením: „Nejdůležitějšími vlastnostmi odborného stylu jsou přesnost a logičnost výkladu, kterým případné jazykové úpravy v textu překladu slouží.“⁶

2.2 Hlavní rozdíly mezi angličtinou a češtinou

Hlavní rozdíl mezi češtinou a angličtinou spočívá v typologii těchto jazyků. Zatímco čeština je jazyk syntetický, tudíž jazyk pracující s flexí a různými druhy slovtvorby, angličtina je jazyk analytický. Přestože je nyní angličtina jazykem analytickým, který nepracuje s flexí, stará angličtina byla jazykem flektivním. Stará angličtina (500–1100 n. l.) rozlišovala mimo jiné například čtyři pády, jednotné a množné číslo, a dokonce i duál, který býval i v češtině. Stejně jako tomu bylo i u dalších jazyků pocházejících z pragermánštiny, začalo docházet k zjednodušování flexe, až se nakonec z angličtiny téměř úplně vytratila (dodnes můžeme v angličtině pozorovat pozůstatky jazykové flexe).

Jelikož je tedy angličtina analytický jazyk, nepracující s flexí (výjimkou je 3. osoba jednotného čísla, pravidelný plurál nebo stupňování krátkých adjektiv), její gramatické funkce jsou vyjádřeny pomocí slovosledu, který je pevný (je dáno postavení členů ve větě), oproti češtině, která má volný slovosled, jelikož jsou gramatické funkce vyjádřeny pomocí flexe.

V angličtině oproti češtině figurují víceslovné výrazy a má tendenci vyjadřovat vztahy mezi slovy pomocí volných morfémů. Z celkového hlediska tíhne angličtina k nominálnosti, jelikož je časté spojení sémanticky vágního verba s blíže určujícím substantivem (He made me laugh. / Rozesmál mě.). Oproti angličtině čeština směřuje k verbálnosti, jelikož mají česká verba většinou konkrétní sémantický význam, tudíž není nutná přítomnost jakéhokoliv doplňujícího elementu.

⁶ Žváček, D. *Kapitoly z teorie překladu I (Odborný překlad)*. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 1995, s. 20.

3 Odborný překlad – Teorie založená na užívání jazyka

3.1 Vytyčení cílů

Teorie založená na užívání jazyka vnímá jazyk jako ztělesněný a ovlivněný společenským chováním a v tomto kontextu hledá i vysvětlení. Jak napovídá název, tato teoretická perspektiva klade důraz na používání jednotek jazyka a zajímá se o to, jaký vliv mají na lingvistickou strukturu. Právě proto je tato teorie v kontrastu se zaměřením paradigmatu na kompetenci s vyloučením provedení a raději pro porozumění přihlíží k důkazům vyplývajícím z užívání jazyka. Důkazy o kognitivních reprezentacích jsou poskytovány pomocí užívání, frekvence výskytu, variací a probíhajících jazykových změn. V této teorii se pracuje se všemi metodami věnujícími se studiu jazyka, jako je zkoumání větších i menších jazykových korpusů, diachronní databáze, psycholingvistické experimenty, jazykové srovnání v cross-lingvistice⁷ a vývoj dětské mluvy, to vše poskytuje data, která jsou pro konstruktivní a obsáhlou teorii jazyka nezbytná.

3.2 Pozadí

Teorie založená na užívání jazyka má zdroj v mnoha vědeckých perspektivách, které uvažují o vlivu, jaký může mít užívání jazyka na lingvistický obraz.⁽¹⁾ Většinu jejich autorů sjednocuje metodologický postup, jeho běžným způsobem je prokázat teoretický problém v praxi, a to zkoumáním přirozeně používaného jazyka. Tato praxe je už desítky let prováděna při zkoumání gramatických jevů v diskurzu, přičemž se klade pozornost i na využití daného diskurzu při tvarování gramatiky. Zejména Givón, Thompson, Hopper a DuBois (tj. DuBois 1985; Givón 1979; Hopper a Thompson 1980; a další 2000; Thompson a Hopper 2001). Badatelé v oblasti sociolingvistiky jako Labov, Sankoff a Poplack (tj. Labov 1972; Poplack 2001; Poplack a Tagliamonte 1999, 2001; Sankoff a Brown 1976) navíc při studování vrozených variací jazyka vždy spoléhali na přirozený diskurz.

Výzkum na základě textů a užívání se vždy soustředí na tradiční historickou lingvistiku a je především zdůrazněn ve funkcionalistických pracích týkajících se gramatikalizace, tj. Bybee (2003a, 2003b), Hopper a Traugott (2003) a Poplack a Tagliamonte (1999). Studium gramatikalizace je důležité pro uvědomění si, že nejen gramatický význam, ale i gramatická

⁷ Lingvistický obor zabývající se bilingvními mluvčími, konkrétně způsoby, jakými může v rámci jednoho mluvčího jeden jazyk ovlivnit druhý.

forma jsou tvořeny na základě opakujících se případů při praktickém používání jazyka (více v oddíle 3.7.3.).

Dostupnost obsáhlých elektronických korpusů a prostředků pro přístup k jednotlivým položkám a vzorům nacházejícím se v korpusech se stala jedním z největších impulsů pro přesunutí pozornosti na přirozený jazyk a jeho používání. Díky práci korpusových lingvistů jako John Sinclair (1991), výpočetních lingvistů jako Dan Jurafsky a dalších (např. Jurafsky a kol. 2001; Gregory a kol. 1999), a také těch, kteří navrhují pravděpodobnostní a stochastickou gramatiku, jako Janet Pierrehumbert (např. 2001) a Rens Bod (svazek z roku 1998) je přístup k podstatě jazyka, spolu s řadou zkušeností, které má průměrný mluvčí jazyka, na dosah. Studie zabývající se slovy, frázemi a konstrukcemi v tomto velkém korpusu představují různou topografii rozdělení a frekvence, které se od naší intuice mohou lišit. Přístup k hodně informacím v korpusech při fonetické analýze navíc poskytuje lepší porozumění významu tokenové frekvence, stejně tak jako používání specifických slov a kolokací ve fonetických variacích.

Zároveň se vyvíjí i kompatibilní pohled na postup získávání jazyka. Nerovnoměrné rozdělení slov a slovních konstrukcí v dětské mluvě se i v tomto postupu odráží: děti často vytvářejí své první příklady gramatických konstrukcí jen v kontextu specifických lexikálních jednotek a až později je zobecňují na jiné lexikální jednotky, což nakonec vede k produktivnímu využití (např. Lieven a kol. 2003; Tomasello 2003; Savage a kol. 2003; Dąbrowska a Lieven 2005).

3.3 Základní procesy domény

Teorie založená na užívání jazyka pracuje s předpokladem, že jednotky a struktura jazyka vycházejí z určitých komunikačních událostí (oddíl 3.4) a snaží se vyhnout spoléhání se na vrozené znalosti oblasti jazyka. Model této teorie považuje za svou hlavní hypotézu pohled na jazyk jakožto rozšíření dalších kognitivních domén. Elman a Bates (1997; 1, 180) píše, že se jazyk vyvíjel prostřednictvím kvantitativních změn ve společnosti. Vnímání a kognitivní schopnosti, včetně statistického učení, které existují i u jiných druhů, byly získávány pro jazyk, ale nadále si zachovávají i svou nelingvistickou funkci. Podle tohoto postupu se teorie založená na užívání jazyka snaží odvodit mechanismus jazyka z více základních a obecnějších schopností lidského mozku, včetně postupného a statistického učení, dělení a kategorizace.

3.3.1 Opakování, dělení a jejich použití

Lidé se umějí něčemu dobře naučit, pokud existuje pravděpodobnost, že se objeví určitá událost, nebo pokud se určitá událost může objevit na základě události předešlé. Tyto schopnosti učení je možné kromě lidí pozorovat i u zvířat (Kelly a Martin 1994; Bush 2001). Několik nedávných studií (např. Saffran a kol. 1996) ukázalo, že lidé jsou pozoruhodně obeznámeni s detekcí vzorů a odvozováním jednotek společného výskytu podle dočasných pravděpodobností na základě poměrně malého množství vstupů. Stejně jako malé děti, tak i dospělý se tyto vzorce učí poměrně automaticky, ať už se daný vstup skládá z jazykových jednotek, jako jsou slabiky, nebo nejazykových jednotek, jako jsou zvuky nebo tvary (Saffran a kol. 1999; Fiser a Aslin 2002). Detekce tohoto vzorce je základním procesem domény lidské mysli: usilujeme o ni nevědomě, ať už je to za účelem komunikace nebo ne.

Zkušenost má tedy trvalý vliv na mentální reprezentaci. Teorie založená na užívání jazyka se s ohledem na velké množství zásad domnívá, že neexistuje důvod tvrdit, že je jazyk jakkoliv odlišný od jiných kognitivních domén. Znalost jazyka mluvčího zahrnuje širokou škálu implicitních procesních znalostí, včetně znalosti frekvence a statistických vzorců (Bybee 1998; 2002a; Bybee a Hopper 2001a; Gahl a Garnsey 2004). Podle pohledu této teorie existuje minimální důvod k tvrzení, že znalosti získané z probíhajících zkušeností jsou v zásadě odděleny od jádra znalostí jazyka (např. „kompetence“ nebo interní jazyk, více příkladů generativního pohledu v Lightfoot 2006; Newmeyer 2003; 2006).

V podstatě by bylo překvapující, kdyby znalosti získané zkušenostmi musely být z nějakého důvodu odděleny od zbytku znalostí jazyka. Anderson (1978: 273) pozoroval, že dobře „vyvinuté systémy“ mají často zvláštní zastoupení pro ty druhy informací, které se často zpracovávají,⁽²⁾ uvádí příklady z vizuálních a sluchových procesů a systémů navržených lidmi v oblasti počítačových věd. Online požadavky na zpracování jazyka, jak jeho vnímání, tak i produkci, nejsou jednotné ve srovnání s neměnným generativním modelem, systémem, ve kterém jsou mentální reprezentace aktualizovány na základě příchozích informací (např. systém teorie založené na užívání jazyka). Tyto reprezentace jsou více v souladu s tím, co víme o jiných oblastech poznání, a pravděpodobně budou bez problémů čelit online požadavkům na zpracování jazyka.

Vzhledem k tomu, že procesní znalosti jsou součástí slovní zásoby a gramatických změn, existují i další důvody proč věřit, že znalost užívání jazyka je jádrem lingvistických znalostí, jak je uvedeno dále (oddíl 3.5, 3.6 a 3.7).

Jelikož je opakování pro běžné mechanické operace jazykových změn nezbytné, musí být frekvence spolu s dalšími faktory teorie založené na užívání jazyka začleněna do gramatiky (Haiman 1994; Bybee 2006a).

3.3.2 Kategorizace

Další ze základních složek této domény je kategorizace, která je zároveň podstatnou součástí teorie založené na užívání jazyka. Bylo zjištěno, že se mentální reprezentace neustále tvarují, a to na základě opakovaných případů. Aby bylo možné rozpoznat toto opakování, musejí lidé identifikovat dvě situace jako „shodné“, přestože disponují malými rozdíly (Haiman 1997). V různých doménách nám kategorizace umožňuje mapovat druhy vstupů do „hodnot ekvivalence“, a to pomocí některých vlastností vyplývajících z kontextu (Bruner a kol. 1956; Pierrehumbert 2001). Například lidé se rychle naučí rozlišovat vizuální podněty podle příkladů, kterým jsou během experimentu vystaveni, a mohou být schopni vizuálně vyhodnotit některé scény poměrně rychle a bez námahy (např. Posner a Keele 1968, Medin a Schaffer 1987, Notman a kol. 2005, Li a kol. 2002).

Ačkoli je skutečně možné seskupit různé vlastnosti vstupu, členství v kategorii má spíše pohyblivou tendenci, než aby se jednalo o absolutní fenomén. Existuje málo důkazů klasického modelu kategorizace, ve kterém by kategorie byly definovány nezbytnými a dostatečnými podmínkami (Rosch 1978). Kategorie od sebe nejsou striktně odděleny a existuje mezi nimi spíše přechodná hranice (Labov 1973). Navíc na rozdíl od klasické teorie mají kategorie vnitřní strukturu a některé členy jejich jsou „lepší“ než ostatní. Například co se týká složek americké pojmové kategorie „*fruit*“, centrálními příklady jsou *apple*, *orange* a *banana*, příklady blíže periférii jsou pak například *watermelon*, *raspberry* a *mango*.⁸ Takové struktury vnitřní kategorie jsou patrné díky metodologii konvergence, včetně typických znaků a jejich srovnání, reakce na funkce klasifikace a pořadí, ve kterém jsou jednotlivé složky uvedeny ve studii jejich produkce (např. Batting a Montague 1969; Rosch 1975; Van Overschelde a kol. 2004).

Tyto vnitřní struktury pravděpodobně vznikají ze vztahů mezi jednotlivými kategoriemi a postupně tvoří prototyp kategorie, který zastřešuje centrální tendenci (Rosch 1978). Následně se prototyp kategorie pomocí různých stupňů členství rozšíří z prototypu v tzv. síť částečně sdílených prvků, konečně tvořící kategorii s „rodinnou podobností“ (Rosch a Mervis 1975). Jedna ze studií upozorňuje, že znalosti kategorií by neměly být

⁸ Kategorie „ovoce“, jejímiž centrálními příklady jsou „jablko“, „pomeranč“ a „banán“, příklady blíže periférie jsou pak například „vodní meloun“, „malina“ a „mango“.

založeny pouze na abstraktním přehledu informací, ale je nutné vzít v úvahu i tokeny nasbírané z individuálních zážitků. ⁽³⁾

Například Posper a Keele (1968) zkoumali v různých podmínkách subjektivní vizuální klasifikaci bodových vzorů při udržování konstantní centrální tendence kategorie. Subjekty, které se naučily danou kategorii na základě více se měnících zkušebních vzorů, byly ve srovnání se subjekty učícími se na menším množství vzorů více schopny určit výraznější variace. Jelikož se u obou skupin odhadoval stejný kategorický předpoklad (a skupina s menším množstvím zkušebních vzorů se měla tento předpoklad naučit lépe), byl konečný výsledek překvapivý. Takový výsledek je možno předpokládat jen tehdy, pokud by si subjekty uchovávaly znalosti jednotlivých příkladů. Dalším důkazem rozšiřující se zásoby typů příkladů je zjištění, že si jsou lidé vědomi jednotlivých objevujících se prvků v rámci jedné kategorie. Lidé například implicitně vědí, že pokud zpívá pták, je větší pravděpodobnost, že se jedná o malého ptáčka spíše než o velkého (Malt a Smith 1984). Tuto detailní znalost uvnitř kategorie není možné vysvětlit za předpokladu, že by si lidé pod touto kategorií představovali jen abstraktní prototyp „pták“, zatímco by nebrali v úvahu jednotlivé typy příkladů.

Tento důkaz znamená, že nedochází ke zmenšování kategorií pouze na minimální abstraktní výrazy, ale spíše se v rámci kategorie udržují typy příkladů náhodných znaků spolu s předvídatelnými znaky pro danou kategorii. Navíc vzhledem k tomu, že se struktura kategorie mění spolu s frekvencí, dochází k většímu poznání určitých jednotek a jejich lepšímu uchování v paměti (Nosofsky 1988). Zjištění, že v jazyce a dalších doménách v paměti jsou uchovány určité jednotky poznání spolu s generalizací, která z nich postupně vyvstane (oddíl 3.4), jsou stěžejními informacemi pro tvrzení teorie založené na užívání jazyka.

Navíc jsou pro tuto teorii lingvistické kategorie stejné jako jakékoliv kognitivní domény: mají bohatou vnitřní strukturu, která je specifická pro jednotlivé kategorie ve fonologii (Miller 1994), morfologii (Bybee a Moder 1983) a gramatických konstrukcích (Goldberg a Giudice 2005; Bybee a Eddington 2006). Jak je dále dokázáno (oddíl 3.4.2), lingvistické jednotky jsou měnícími se kategoriemi, které nemají žádné fixní vlastnosti, ale jsou spíše tvořeny na základě zkušenostních tokenů.

3.4 Formální aparát: příklady, síť a konstrukce

Dřívější teorie předpokládají, že paměť má omezenou kapacitu, zobrazováním novějšího ve slovní zásobě a dřívějšího v pravidlech rozdělují předvídatelné od charakteristického.

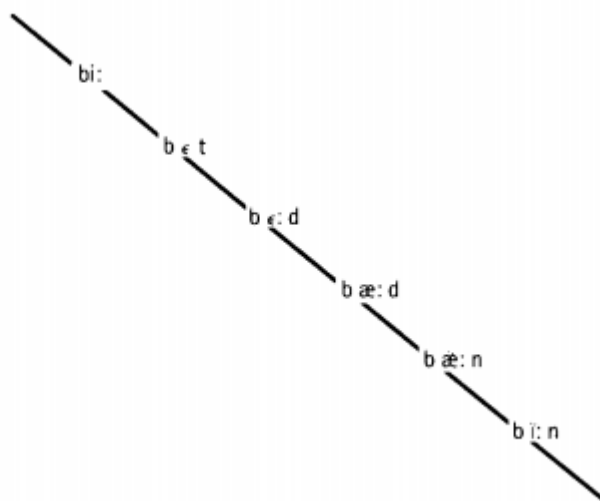
Teorie založená na užívání jazyka zaujímá nereduktivní, neminimalistický přístup v lingvistice (Bolinger 1976; Langacker 1987b, 1988; a svazek Booijho).

Při této studii se zohledňují i rozsáhlé důkazy o tom, že si mluvčí v podvědomí udržuje „bohatou zásobu reprezentací“, v níž jsou zkušenosti z jazyka spolu se všemi detaily uloženy v příkladech (Tenpenny 1995; Goldinger 1996; 2000; K. Johnson 1997). Kategorizace specifických příkladů zažitého jazyka navíc poskytuje abstraktnější a obecnější obraz. Zatímco generativní teorie zdůrazňují abstrakci pouze rámcově, teorie založená na užívání jazyka se za účelem získání více obecných vzorců zajímá o jazykové zkušenosti mluvčího a soustředí se na způsob, jakým spolu specifické a obecné informace při získávání nových informací, jejich zpracování a jazykových změnách reagují.

V modelu příkladů ovlivňuje každý token užití kognitivní reprezentaci. Při fonetickém vnímání a dekodování se zjišťuje, zda je token, který do jazyka vstupuje, stejný jako existující příklad. Pokud ano, zaznamená se nový vstup do již existujícího příkladu, zároveň tak dojde i k posílení příkladu, do kterého daný token vstupuje. Když není nový vstup dostatečně shodný, aby došlo k zaznamenání do existujícího příkladu, je vytvořen nový příklad, který je umístěn v metaforické blízkosti k podobnému (Bybee 2001a; Pierrehumbert 2001). Toto platí pro každé slovo ve slovní zásobě mluvčího, zároveň pro všechna slova existuje shluk fonetických příkladů, který zahrnuje všechny fonetické varianty spolu s kontextem, ve kterém byla varianta použita, včetně indikátorů sociálního kontextu použití (Foulkes and Docherty 2006). Daný shluk fonetických typů příkladů znázorňuje kontext a význam pro každý token slova. Je možné, že je paměť pro lingvistické předměty stejná jako pro předměty nelingvistické, což může znamenat, že by mohlo dojít i k jejímu rozpadu. Možná je tak i ztráta určitých příkladů, které jsou okrajové a nejsou dostatečně posílené, čímž se v každé zastoupené kategorii vytváří centrum pro jejich formu a význam (Pierrehumbert 2002; Wedel 2006).

Ačkoliv je systém modelu příkladů ovlivněn jednotlivými zkušenostními tokeny, ne každý z těchto tokenů je tvůrcem rozsáhlé systémové změny! Ve skutečnosti je v modelu příkladů obecným pravidlem, že nový vstup do systému buď posílí stávající vzorec, nebo vytvoří pouze malou změnu v pravděpodobnosti systému. Modely příkladů tak poskytují rámec, ve kterém může teorie založená na užívání jazyka vysvětlit jak diachronní, tak synchronní pravidelnosti v jazyce, což je pro adekvátnost lingvistické teorie nezbytné. Navíc k faktu, že se jazyky mění určitým způsobem, je zapotřebí vzít v úvahu, že shody vykazují v průběhu času pouze dočasně stabilní stav mluvených konvencí. Na jednu stranu se zkušenými mluvčími přibývá zásoba příkladů, které mohou vést k jejich postupnému pokročilému upevnování prostřednictvím průběžně probíhající zpětné vazby mezi tvorbou a vnímáním.

V populaci mluvčích může být stabilita dále podporována kolektivní váhou přibývajících konvencí vynásobená celou mluvící komunitou. Na druhou stranu, rovnováha systému je pro model příkladů nevyhnutelná. Nové příklady (včetně jakýchkoliv fonologických, morfosyntaktických nebo sémanticko-pragmatických vlastností) mohou vniknout do systému pomocí kontaktu s dialekty nebo vlivem vnitřních mechanických redukcí (dělení, kategorizace či odvozování).

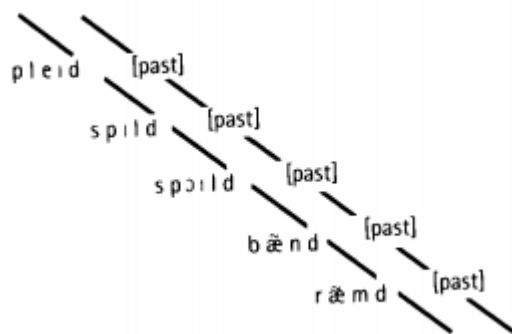

Graf 3.1. lexikálního spojení hlásky [b] ve slovech *bee, bet, bed, bad, ban, bin*⁹

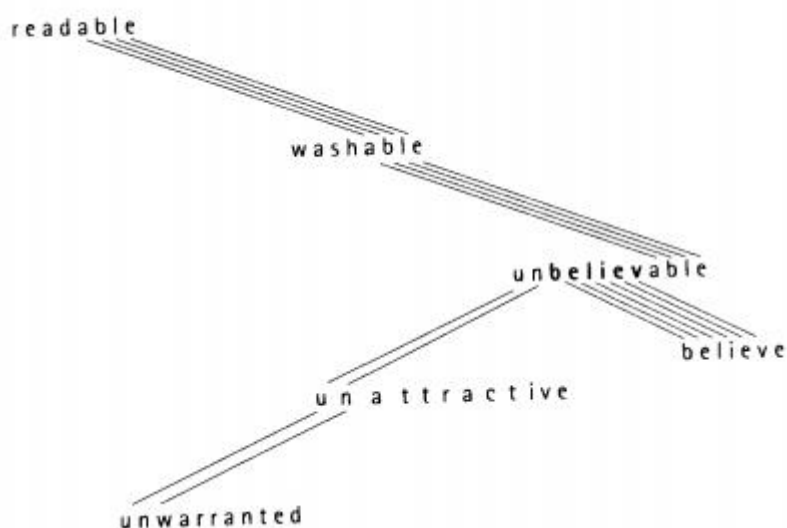
3.4.1 Sítě

Podobnosti mezi slovy a delšími řetězci jsou zobrazeny v sítích. Pomocí těchto sítí se zobrazují jednotky jazyka na různých úrovních. Sítě vznikají pomocí kategorizace, když tokeny jazykových zkušeností sdílejí vlastnosti s existujícími typy, ale zároveň se v něčem odlišují. Jejich sdílené vlastnosti jsou spojeny nebo umístěny blízko „prostoru myslí“. Graf ilustruje tuto situaci, kdy jsou podle Bybee (1985a) tato spojení zobrazena jako čáry, silnější čáry představují totožnost, přerušované čáry podobnost. Tyto čáry tvoří jednotky menší, než je slovo. Graf 3.1 zobrazuje fonologické spojení; graf 3.2 zobrazuje paralelní jednotky; v tomto případě je možno mluvit o afixech vznikajících kategorizací. Graf 3.3 zobrazuje, jak pomocí srovnání s příbuznými slovy vzniká vnitřní struktura složitějšího slova.

⁹ „Včela“, „sázka“, „postel“, „špatný“, „zákaz“, „koš“.

Graf 3.2 fonologická a sémantická produkce slov *played, spilled, spoiled, banned, rammed* v minulém čase¹⁰

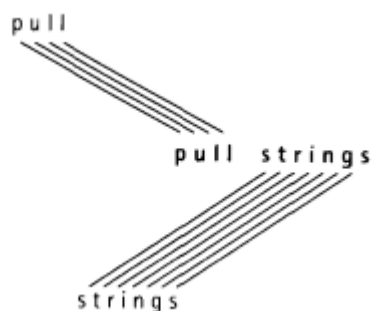

Graf 3.3 vnitřní struktura slova *unbelievable*¹¹ vznikající ze spojení s příbuznými slovy

Značným důkazem pro tvrzení, že se víceslovné fráze mohou také uchovávat v paměti, je případ idiomů, jejichž význam není transparentně kompoziční, taková zásoba je podle tradičních norem nezbytná. Nicméně existují další kolokace, běžně označované jako „prefabs“, které se nemusejí nutně výrazně lišit ve významu nebo formě, spíše se jedná o běžně známé výrazy.

¹⁰ „Hrát“, rozlít“, „rozmazlít“, „zakázat“, „narušit“ v pravidelném minulém čase.

¹¹ *Unbelievable* – „neuvěřitelný“, *unwarranted* – „neoprávněný“, *unattractive* – „neatraktivní“, *believe* – „věřit“, *washable* – „umyvateľný“, *readable* – „čitelný“.

Graf 3.4 spojení mezi idiomem a jeho částmi

Jako takové pak tvoří rozsáhlejší zásobu víceslovných sekvencí (Pawley a Syder 1983; Erman a Warren 2000), jako je například *pull strings* v metaforickém významu *he pulled strings to get that job*,¹² nebo fráze *for some reason* nebo *dark night*,¹³ které mají sice jasnou kompozici, co se týče jejich formy a významu, přesto však představují běžný způsob vyjádření určitých pojmů. Znalost konvenčnosti všech těchto sekvencí musí být nějakým způsobem reprezentována v gramatice, jelikož ani mluvčí, kteří v jazyce plynule komunikují, nedokážou využít plný rozsah pojmů tvořených kombinací syntaktických pravidel. (Zvláště působící nekonvenční příklady: *by some reason, for some cause a black night*.) Reprezentace idiomů a tzv. prefabs v paměti nevyklučuje u mluvčího znalost jednotlivých složek, a to ani znalost jejich významu a jiného využití (Nunberg a kol. 1994). Z pohledu teorie založené na užívání jazyka zde není potřeba vybrat si mezi neanalyzovatelnou jednotkou slovní zásoby a kompozičním shlukem, jelikož mluvčí může mít bohatou a více rozvinutou reprezentaci pro sekvenci. Reprezentace sítě je výhodná, jelikož podává pohled na sekvenci jako celek, zatímco si udržuje spojení, která identifikují komponenty, jak je možno vidět v grafu 3.4.

3.4.2 Jednotky a vznikající úrovně

Ke všem těmto jednotkám jazyka – segmentům, fonémům, morfémům, slovům, frázím a konstituentům – se může dojít pomocí jednoduchého kategorizačního procesu, který byl popsán dříve. U těchto jednotek se nepředpokládá, že jsou součástí vrozené gramatiky, protože mohou být přijaty mluvčím na základě vstupu a kategorizace. Řetězce vznikající

¹² *Pull strings* – „tahat za nitky“, *he pulled the strings to get the job* – „tahal za nitky, aby získal tu práci“, idiom lze přirovnat k loutkaři, který pomocí loutky tahá za nitky a směřuje ji tam, kam chce on. Tento idiom lze vyložit tak, že k tomu, aby daný člověk získal pracovní místo, musel ovlivnit pár lidí ke svému prospěchu, neboli „zatahat jim za nitky“.

¹³ *For some reason* – „z nějakého důvodu“, přestože prepozici *for* lze ve většině anglických výrazů přeložit jako „pro“ (*this is for you* – „to je pro tebe“), v případě fráze *for some reason* je tedy tato prepozice netypicky použita. Přesto ji nelze nahradit „logičtější“ prepozicí, jelikož by takové spojení působilo nekonvenčně. *Dark night* – „temná noc“, z podobného důvodu nelze nahradit *dark* jiným výrazem odkazujícím k barvě.

z jazykového materiálu se ukládají do paměti (přestože zprvu nedokonale) pomocí situací, kterým je člověk během učení se jazyka vystaven. Po jejich vstupu začne mozek automaticky v paměti vyhledávat podobné zkušenosti a umístí je vedle sebe do sítě na základě vzájemných podobností. Bez ohledu na opakování jednotky se zkušenosti člověka, který se učí jazyk, objeví v síti.

Proto pokud dítě slyší *ice cream* v jiných jazykových kontextech, jako může být *I like ice cream* nebo *do you want some ice cream*, pak se na základě dané podobnosti objeví řetězec kolem spojení *ice cream*.¹⁴ Mluvčí i ti, kteří se jazyk učí, si ukládají do paměti také jazykový kontext, ve kterém se jazykový materiál objevuje, přičemž dochází i k založení sémantických a pragmatických reprezentací. Tím pádem pomocí určitých omezení (jako je token a typová frekvence, viz 3.5) najde učící se pravidelnosti, které se při vstupu objevují.

Tato teorie pokládá otázku, proč je jazyk tvořen jednotkami, jako jsou segmenty, afixy, radixy, slova a konstrukce. Spíš než přepokládat, že jsou tyto jednotky dané (vrozené), se teorie založená na užívání jazyka snaží vysvětlit, proč tyto jednotky v jazyce existují a jak se mezi jednotlivými jazyky odlišují (viz Lindblom a kol. 1984 pro dřívější vyjádření tohoto názoru). Toto vysvětlení se pomocí diachronního procesu snaží objasnit současný stav jazyka. Stojí za to poznamenat, že vzhledem ke skutečnosti si způsob označit jednotky jazyka za vrozené nevede moc dobře, jelikož jak bude řečeno v dalším oddíle, rozdíly mezi typy jednotek nejsou zcela jasné, ať už je to vlivem gradientnosti nebo variability. Tato fakta naznačují, že při utváření pravidelností funguje spíše dynamický proces než statický.

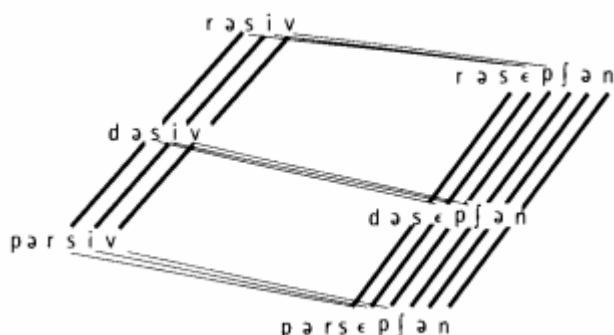
3.4.3 Gradientnost

Gradientnost znamená, že je obtížné rozlišit hranice mezi jednotlivými gramatickými kategoriemi. Většinou je to z důvodu postupně se objevujících určitých změn, které hýbou jednotkami z jedné kategorie do druhé. Takovéto přecházení mezi funkčními slovy a afixy, mezi pravidelnými a nepravidelnými vzorci a mezi produktivními a neproduktivními větnými konstrukcemi zobrazuje tuto gradientnost.

Ke znázornění, jakým způsobem příklad spolu se sítí zapříčiňuje gradientnost, je dobré využít nejdříve morfémy. Morfémy jsou tradičně chápány jako spojení formy a významu. Už delší dobu jsou v odborné literatuře známy problémy spojené s předpokladem, že všechny řetězce jsou naprosto rozdělitelné na morfémy. Zaprvé, rozdělením slov

¹⁴ *Ice cream* – „zmrzlina“, *I like ice cream* – „mám rád zmrzlinu“, *do you want some ice cream* – „chceš zmrzlinu“ (otázka).

na morfémy může vzniknout nerozdělitelná část-zbytek, jedná se o část, která není samostatným morfémem. Rozdělením slova „cranberry“ zbude část *cran*, kterou lze označit jako zbytek, jelikož *berry* je morfém. Co přesně je ale *cran*?¹⁵ Dalšími příklady jsou *Tues-* a *Wednes-*, které jsou součástí pojmenování dní v týdnu, kde je základem morfém – *day*,¹⁶ jenž je na rozdíl od přední části rozpoznatelný u všech názvů. Tyto příklady nejsou pro model sítě problematické, jelikož se do slovní zásoby ukládají celá slova a požadavek, že by musely mít všechny části slova určitý význam, anebo být připojitelné k jinému slovu, neexistuje. Proto mohou mít *-berry* a *-day* své spojení a zbylé části slova mohou zůstat nespojeny (Bybee 1988a).

Graf 3.5 způsob, jakým jsou rozpoznávána opakující se slova

Druhým problémem je, že některé části slov se opakují napříč výrazy, samy však postrádají rozlišitelný význam. Například *-ceive* (alternující v *-cep-*) objevující se ve slovech jako *receive*, *reception*; *deceive*, *deception*; *conceive*, *conception*; *perceive*, *perception*¹⁷ zobrazují malý vzorec, který je pravděpodobně většině mluvčích známý, přestože tento latinský kořen nemá v angličtině význam. Takto vykazuje kategorie „morfémů“ gradientnost v takových formálních částech jazyka, které jsou rozpoznatelné, ale nenabývají významu. V této síti jsou fonologické asociace vytvářeny způsobem zobrazeným v grafu 3.5, nevytvářejí se zde žádná sémantická spojení, kromě těch mezi základní a derivační formou a spojení náležících do kategorie verba či substantiva.

Dalším rozměrem gradientnosti je morfologický rozsah mezi pravidelnými a nepravidelnými morfologickými formacemi. V některých teoriích (generativní teorie a Pinkerův duální model zpracování z roku 1991) jsou pravidelné a nepravidelné formace vysvětleny jako oddělené typy a jsou zpracovány naprosto odlišnými způsoby.

¹⁵ *Cranberry* – „brusinka“ (*berry* – „bobule“, kořen tvořící jiné názvy plodů, např. *raspberry*, *blueberry*, *strawberry* atd.).

¹⁶ *Wednesday* – „středa“, *Tuesday* – „čtvrtek“ (*day* – „den“, kořen tvořící názvy dní v týdnu, např. *Monday*, *Thursday*, *Friday* atd.).

¹⁷ „Obdržet, přijem“; „klatat, podvod“; „vymyslet, představa“ (též zplodit, porodit); „vnímat, vnímání“.

V modelu teorie založené na užívání jazyka se objevují rozdíly při zpracovávání komplexních slov vzhledem k jejich odlišnostem v tokenech a jejich typové frekvenci (oddíl 3.5). Jedním z názorů, proč striktně neoddělovat pravidelné a nepravidelné formace, je ten, že mezi těmito typy sloves může dojít k jejich překrývání. Takto poukázali McClelland a Patterson (2002) na fakt, že mnoho takzvaných nepravidelných verb v angličtině má t/d sufix běžně patřící k verbům pravidelným, např. *slept, brought, went*,¹⁸ atd.⁽⁴⁾

Další příklady gradientnosti v gramatice se týkají stupně gramatikalizace, měnicího se postupem času (svazek Heine a Narroga) posouvajícího jednotky z nezávislých slov do funkčních slov a afixů. To, že jsou jazykové změny postupné, znamená, že v jakémkoliv momentu synchronní gramatiky nebudou přítomné pouze variace, ale i gradientnost, a to ve smyslu, že některé jednotky nebudou rovnoměrně zapadat do jazykových kategorií slov, enklitik nebo afixů.

3.4.4 Větší jednotky

Většina následující diskuze se bude zabývat vlastnostmi gradientnosti u větších jednotek – větší důraz na konstrukce v oddílech 3.6 a 3.7. Konstrukce jsou konvenční sekvence morfémů nebo slov, obsahující pozici, která může být zaplněna více než jednou jednotkou. Například výrazy *drive someone crazy, mad, insane, nuts, up the wall*¹⁹ atd. Jedná se o konstrukci s určitým verbem *drive*²⁰ (v jakékoliv flektivní formě), pronominem v objektu a adjektivem značícím stav od extrémní rozčilenosti po opravdové šílenství. Taková konstrukce může vzniknout ze sítě pomocí určitých tokenů. *Drive* + pronomen v objektu tvoří základ, tj. nejpevnější část výrazu, zatímco část s adjektivem je otevřenější, přestože je sémanticky omezená. Tato analýza je opět tvořena na základě kategorizace spolu s podobností formy a významu slova *drive* a omezeného okruhu významu adjektiv.

Stejně jako ostatní zmíněné jednotky, konstrukce zobrazují jak gradientnost, tak variantnost, jelikož se mohou měnit ve svém stupni gramatikalizace, produktivity, schématu a jejich vhodném kontextu, jak bude dále zmíněno.

¹⁸ „Spát“, „přinést“, „jít“ v pravidelném minulém čase.

¹⁹ *Drive someone crazy (mad, insane, nuts, up the wall)* – „dovádět někoho k šílenství“. (Angličtina má více výrazů pro šílenost, které se liší „stupněm šílenství“, jenž je pro české mluvčí těžce pochopitelný. Zatímco *crazy* a *nuts* označuje pravděpodobně nejnižší stupeň šílenství, *nuts* můžeme označit jako méně spisovnou formu. *Mad* a *insane* označují spíše duševní stav nemoci a *up the wall* je idiom, který může mimo něco šíleného označovat veliké rozčilení nebo úzkost.)

²⁰ Samotné verbum *drive* znamená „řídít“.

3.5 Význam opakování: účinky a mechanismus

Jak bylo ukázáno, model příkladů zaznamenává variace a změny v jejich průběhu, navíc jsou jednotlivé typy příkladů posilovány jejich opakováním, proto je v poznávání přirozeně zastoupena frekvence užívání, kterou vnímá i síť. Tato část počítá s TOKENOVOU FREKVENČÍ – počet, kolikrát se jednotka nebo řetězec objeví v plynulém textu, a TYPOVOU FREKVENČÍ – počet odlišných jednotek, které mohou být dosazeny do vzorce.

3.5.1 Redukční účinek vysoké tokenové frekvence

Velká část odborné literatury ukazuje, že u vysoce frekvenčních slov a frází dojde k fonetické redukci, a to rychleji než u slov a frází se střední a nízkou frekvencí (Schuchardt 1885; Fidelholtz 1975; Hooper 1976; Bybee a Scheibman 1999; Bybee 2000b; 2001a). K tomuto REDUKČNÍMU ÚČINKU dochází u frází s extrémně vysokou frekvencí, jako je např. *I don't know*,²¹ která vykazuje nejvyšší míru redukce *don't* (Bybee a Scheibman 1999). K redukci dále dochází u slov na všech frekvenčních úrovních, u nichž probíhá pozvolná změna zvuku, jako je v angličtině vytrácení se koncového t/d nebo španělského {ð}. V obou případech se jedná o slova s vysokou frekvencí spíše než slova s frekvencí nízkou (Bybee 2001a; 2002b; Gregory a kol. 1999). Tyto změny jsou výsledkem základních procesů domény zmíněných v oddíle 3.3.1. Slova a fráze představují „díly“ neuromotorického chování. S opakováním se jejich provedení stává plynulejším, jelikož se artikulační pohyby zmenšují a přílehlá gesta se překrývají (Pagliuca a Mowrey 1987; Browman a Goldstein 1992).

3.5.2 Upevnění a autonomie: Úsporný efekt vysoké tokenové frekvence

Vedle redukčního efektu jsou slova a fráze s vysokou tokenovou frekvencí vystaveny také ÚSPORNÉMU EFEKTU, který znamená, že jsou složky s vysokou tokenovou frekvencí odolnější vůči změnám na základě produktivních jazykových vzorců. Tyto dva efekty se mohou na první pohled jevit jako paradox, ale způsobují je dva odlišné kognitivní mechanismy, které reagují na tokenovou frekvenci: se zvyšující se plynulostí tokenová frekvence způsobuje posílení reprezentace v paměti. Posílení reprezentace se odráží v snadnějším přístupu v rámci slovní zásoby, přičemž v komplexních slovech

²¹ *I don't know* – „nevím“.

a řetězcích poskytuje větší odolnost vůči změnám. Ke každému řetězci složenému z více než jedné významové složky je možné přistupovat nejméně dvěma způsoby: jako k samostatné jednotce, nebo jako k souboru propojených jednotek. Například slovo *insane* může být považováno za jednotku, nebo za spojení prefixu *in-* s kořenem *sane*²² (Hay 2001).⁽⁵⁾ Čím vyšší je větná tokenová frekvence, tím je pravděpodobnější, že bude věta uchována jako celek a bude se k ní tak i přistupovat (Bybee 1985a; ale také v Hay 2001). Sekvence s vysokou frekvencí mají pevnější morfo-syntaktickou strukturu, a proto jsou i odolnější vůči novým změnám vlivem více produktivních vzorců. V angličtině mají nepravidelná verba s nízkou frekvencí tendenci se přiblížit slovesům pravidelným (*weep, weeped*), zatímco vysoce frekvenční nepravidelná verba si udržují svou nepravidelnost (*keep, kept*).²³ Frekvence totiž posiluje reprezentace slov a frází uchovaných v paměti, je jednodušší k nim přistupovat jako k celku a je méně pravděpodobné, že by podlely změnám na základě produktivnějších vzorců (Hooper 1976; Bybee 1985a). Tento efekt umožňuje syntaktickým sekvencím a příkladům s vysokou frekvencí udržet si svou konzervativní strukturu (Bybee a Thompson 1997). V oddíle 3.7.2 je zmíněno několik příkladů ukazujících způsob, jakým se udržují starší konstrukce ve vysoce frekvenčních kontextech.

Jak již bylo zmíněno v odstavci věnovaném sítím, také „díly“, které jsou uchovány jako celek, mohou s dalšími svými částmi udržet své asociace. Nicméně v případech s extrémně vysokou frekvencí může dojít ke ztrátě vnitřní struktury z komplexní formy (nebo řetězce slov) a může tak dojít ke vzniku samostatné formy z forem etymologicky podobných.

Tento případ je možné vidět ve způsobu, jakým se více frekventovaná slova s odvozenými afíxy stávají méně podobnými své základní formě (Bybee 1985a; Hay 2001). Hay (2001) se zmiňuje, že sémantická neprůhlednost slov jako např. *dislocate*²⁴ atd. vzniká z důvodu větší frekventovanosti složitějších forem tohoto slova spíše než základu, ze kterého byly odvozeny.

Tento efekt může být aplikován při inflexi, a to jen v případech s extrémně vysokou frekvencí, což má za důsledek doplnění nesouvisející formy. Minulý tvar verba *went*²⁵ původně patřil k přítomnému tvaru *wend*, ale (z neznámých důvodů) došlo ke zvýšení frekvence tohoto slova, a tím nastalo oddálení od formy *wend* a následné připojení se ke *go*, u kterého *went* tvoří minulý tvar. K tomuto efektu dochází i při gramatikalizaci,

²² Zatímco *insane* označuje „nepříčetnost“, „šílenost“ atd., adjektivum *sane* je opozitum a lze ho přeložit jako „rozumný“, „příčetný“, „při smyslech“ atd.

²³ *Weep* – „plakat“, *keep* – „držet“.

²⁴ *Dislocate* – něco „vysunout z obvyklé pozice“ („vykloubit“, „přesunout“, „vymknout“, „přemístit“ atd.).

²⁵ V současné angličtině tvoří druhý tvar slovesa *go* (sloveso pohybu).

pokud původně komplexní sekvence (jako *be going to*²⁶) ztratí svou sémantickou a syntaktickou průhlednost a oddálí se od svých příkladů progresivního *go a to*.

3.5.3 Typová frekvence, schéma a produktivita

Typová frekvence je vlastnost vzorů nebo konstrukcí odkazující na počet odlišných jednotek, které se mohou objevit na prázdném místě v konstrukci, nebo na počet jednotek, které jsou příkladem vzorce, jako je fonotaktická sekvence. Například pravidelné zakončení anglického minulého času *-ed* se používá pro tisíce verb a to je taky důvod, proč má toto zakončení vysokou typovou frekvenci. Na rozdíl od vzorce s měnicími se vokály, jako je tomu např. u *string, strung; fling, flung; stink, stunk*, kdy se tento vzorec vztahuje pouze na osmnáct anglických verb, a proto je u něj nízká typová frekvence. Fonotaktickým²⁷ příkladem jsou sekvence slov začínajících na *sp-* jako *spark, spot, spin*²⁸ atd., tyto sekvence mají ve srovnání například se sekvencí *sf-*, jako je *sphinx a sphere*,²⁹ mnohem větší typovou frekvenci.

Typová frekvence je hlavním faktorem určujícím stupeň produktivity konstrukcí (Guillaume 1973 [1927]; MacWhinney 1978; Bybee 1985a), což znamená, že vzorce nebo konstrukce obsahující velké množství rozlišných položek mají tendenci být více používané v nových jednotkách. Nicméně při určování produktivity musí být brán ohled i na další faktory: obvykle příslušné jednotky objevující se v konstrukci náleží do určité fonologické nebo sémantické kategorie. Například slovesa jako *string, strung*³⁰ musejí být zakončena na nazálu nebo veláru (Bybee a Moder 1983). Otevřená pozice v konstrukcích je sémanticky omezená, stejně jako v konstrukci *[X drives me (or someone) ADJ]* mohou být dosazena jen pronomina značící určitý stupeň šilenství, a to doslovně nebo obrazně (*it drives me mad, it drives me crazy*)³¹ (Boas 2003). Taková produktivita je pak záležitostí stupně, který určuje interakce typové frekvence a schématu – stupeň, pro který se daná kategorie vymezuje.

Podíl typové frekvence na produktivitě nastává v momentě, kdy se konstrukce začne uchovávat, přestože je otevřená pozice obsazována jinými jednotkami, což umožňuje větší rozsah této konstrukce (Hay a Baayem 2002). Pokud se slovo *hapiness*³² naučí někdo bez znalosti příbuzných slov, není možné, aby zaznamenal, že se toto slovo skládá ze dvou

²⁶ *Be going to* – je jedním ze způsobů, jakým se dá v angličtině vyjádřit budoucnost, tento tvar se sémanticky oddálil od původního významu.

²⁷ Fonotaktika – jeden z fonologických popisů jazyka, snaží se najít vysvětlení zákonitostí výskytu a možností, jak lze kombinovat formální jazykové prostředky, které slouží ke komunikaci.

²⁸ „Třpytka (jiskra)“, „bod (tečka)“, „točit“.

²⁹ „Sfinga“, „oblast (sféra)“.

³⁰ *String* – „zavěsit“, „natáhnout“ atd., *strung* – nepravidelný minulý čas.

³¹ *It drives me mad/crazy* – „dovádí mě to k šilenství“.

³² *Happiness* – „štěstí“ (kořen je *happy*, *-ness* jeden z anglických sufixů substantiv utvořených z adjektiv).

morfémů. Pokud existuje předchozí znalost slova *happy*, pak může dospět k hypotéze, že *ness* je sufix, k potvrzení hypotézy dojde až ve chvíli, kdy bude tento sufix rozpoznatelný i u jiných adjektiv. Tento jistý stupeň typové frekvence je nezbytný k odhalení struktury jednotlivých slov a frází.

Navíc vyšší typová frekvence poskytuje konstrukcím silnější reprezentační pozici a zároveň ji činí schopnější pro nové použití. Schéma přispívá produktivitě v tom, že je u vysoce schématických kategorií větší pravděpodobnost, že dojde k rozšíření na nové jednotky. Vzhledem k tomu, že zde nejsou žádná fonologická či sémantická omezení při používání pravidelného anglického sufixu minulého času *-ed*, je možné ho aplikovat na jakékoliv sloveso.

Použití konstrukce je závislé na vlastnostech kategorie, které jsou nutné k obsazení otevřené pozice, proto vzniká souvislost mezi produktivitou, schématem a kategorií. Typy a tokeny přispívají ke kategorizaci. Vlastnosti typů zahrnutých v kategoriích stanovují její rozsah nebo schéma, zatímco počet typů záleží na míře produktivity konstrukce odkazující ke kategorii. V průzkumu modelů příkladů (v nichž se kategorie skládá z příkladů vycházejících ze zkušeností) má tokenová frekvence vliv na vnímání hranic i centra určité kategorie (Nosofsky 1988). Při fonetické kategorizaci se spíše zachovávají příklady s vysokou frekvencí než příklady s nízkou frekvencí, u nichž může postupem času dojít k odsunutí na hranici a jejich úplné ztrátě (Bybee 2001a; Pierrehumbert 2001). Při sémantické kategorizaci je tomu podobně; v korpusu a experimentální studii o párování verb významově podobných verbu „*become*“³³ se španělskými adjektivy bylo zjištěno, že páry s nejvyšší produktivitou sloužily jako centrum nejproduktivnějších kategorií (Bybee a Eddington 2006). Podle Casenhiser a Goldberga (2005) se děti i dospělí naučí novou konstrukci rychleji, pokud jsou vystaveni alespoň jednomu vysoce frekvenčnímu tokenu a zároveň několika typům, které jsou příklady dané konstrukce.

3.6 Konstrukce: Párování formy a významu

V modelu založeném na užívání jazyka je za účelem syntaktického popisu za základní jednotku považována shoda mezi formou a významem (Fillmore a kol. 1988; Goldberg 1995; 2006; Croft 2001). O jakýchkoliv konvenčních řetězcích slov nebo morfémů se uvažuje jako o konstrukcích, největší pozornost se ale klade na řetězce obsahující alespoň jednu schématickou pozici – pozici, ve které se může objevit více než jedno slovo nebo morfém.

³³ *Become* – „stát se“.

Za gramatiku jazyka se považuje sbírka konstrukcí organizovaných do sítě podle stejného kritéria, kterým je uspořádání slov podle jejich formálních a sémantických podobností.

Důležitou vlastností gramatiky založené na konstrukcích je to, že ukazuje složitost propletení lexikálních složek v gramatické struktuře. Většina konstrukcí obsahuje velice specifický lexikální materiál, jako například verbum *drive* v konstrukci *drive someone crazy* nebo zakončení *-ed* (a jeho alomorfy) v pravidelném anglickém minulém čase. K tomu, aby existoval přesný lingvistický materiál, omezuje většina konstrukcí obsah lexikálních složek, které mohou být dosazeny do otevřené pozice, jako je tomu v případě *drive someone* – musí být na pozici dosazeno adjektivum, nebo prepoziční fráze znamenající „*crazy*“. Skutečnost, že určitá lexikální složka (v případě americké angličtiny *crazy*) se v konstrukci objevuje častěji než jakákoliv jiná, je zaznamenáno ve vzorových reprezentacích jako důležitá informace pro kategorii možných objevujících se jednotek v konstrukci. V jiných slovech konstrukce V modelu příkladů nejsou abstraktní gramatické vzorce, ale spíše se jedná o zažité příklady uspořádané v kognitivním prostoru vykazující podobnosti ve formě a významu.

Detailnější je konstrukce *drive someone crazy* v Boasově studii (2003) (srovnává sadu „*become*“ s konstrukcí ve španělštině, rozebíranou Bybee a Eddingtonem 2006). Tato konstrukce obsahuje verbum *drive* a adjektivum, popřípadě prepoziční frázi mající podobný význam jako „*drive crazy*“. Jednotlivé tokeny v Britském národním korpusu (BNC = British National Corpus) zahrnují:

1. *It drives me crazy.*³⁴
2. *He was going to drive her crazy if she wasn't careful.*³⁵
3. *That old thing, it's just driving us crazy.*³⁶
4. *They drive you mad.*³⁷
5. *The death of his wife the following year drove him mad.*³⁸
6. *It drove the producer mad.*³⁹
7. *A couple of channels that used to drive her up the wal...*⁴⁰
8. *This room drive me up the wall.*⁴¹

Tyto tokeny mohou být jednotlivě považovány za příklady, které jsou shromážděny dohromady, a jejich shodné části jsou mapovány na sebe, přičemž jejich schémata tvoří

³⁴ „Dovádí mě to k šílenství.“

³⁵ „Kdyby nebyla opatrná, dovedl by ji k šílenství.“

³⁶ „Ta stará věc mě prostě dovádí k šílenství.“

³⁷ „Dovádí tě k šílenství. (Oni tě dovádí k šílenství).“

³⁸ „Smrt jeho manželky v následujícím roce ho dovedla k šílenství.“

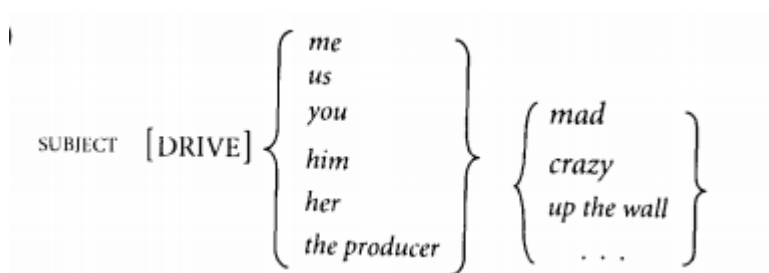
³⁹ „Producenta (Výrobce) to dovedlo k šílenství.“

⁴⁰ „Několik kanálů, které mě dováděly k šílenství...“

⁴¹ „Tahle místnost mě dovádí k šílenství.“

kategorie (jak je možné vidět v 9). Zde zaznamenaná adjektiva jsou *crazy*, *mad* a *up the wall*, další příklady objevující se BNC jsou těmto sémanticky podobné.

9.

Kategorie subjektu nebyla reprezentována, jelikož je zde možné dosadit jakoukoliv substantivní frázi. Substantivní fráze je kategorie, která může vzniknout na základě příkladů objevujících se v dalších konstrukcích (Croft 2001). [DRIVE] je zapsáno způsobem určujícím zobrazení možnosti obsadit tuto pozici inflexní formou verba *drive* spolu s případným pomocným verbem nebo jeho konstrukcí (*used to*, *gonna...*). Zvětšený font [DRIVE] zobrazuje intenzitu, kterou toto sloveso má, jelikož se objevuje ve všech případech dané konstrukce. *Mad* a *crazy* jsou zobrazeny zvětšeně vzhledem k jejich vysoké frekvenci v konstrukci. Expirient je vždy animální pronomen a většinou se jedná o člověka. Poslední pozice, na které může být dosazeno adjektivum nebo prepoziční fráze, má silný sémantický význam. Většina dosazovaných slov zmíněných v Boasově studii BNC byla synonyma pro „*crazy*“, nebo se jednalo o málo vzdálené výrazy jako *to desperation* nebo *to suicide*.⁴²

Kategorie adjektiv a prepozičních frází není zastoupena abstraktními pojmy, jedná se naopak o určité jednotky, jelikož jsou jejich příklady uchovány v paměti spolu se znalostmi jejich příslušné frekvence. Nové přírůstky do této kategorie jsou utvářeny na základě existujících příkladů. Bybee a Eddington (2006) označují nejfrekventovanější členy kategorie jako centrum. Takovéto jednotky mají větší tendenci být vybrány k další produkci a zároveň jsou častěji používány jako základ při srovnání podobnosti.

Většina zkoumaných konstrukcí má určité specifikum. To je jeden z důvodů, proč někteří vědci pochybují, že v úvahách založených na těchto konstrukcích budou obsaženy všechny syntaktické jevy. Například Jackendoff (2002) uznává konstrukce, spolu s udržováním pravidel struktury frází, jako nezbytnou součást gramatiky. Naproti tomu, je jisté, že neexistují žádná empirická data morfosyntaxe, která by nemohla být náležitě popsána

⁴² *To desperation* – „k zoufalství“; *to suicide* – „k sebevraždě“.

pomocí konstrukcí, nebo sítí konstrukcí. Toto zjištění je důležitým bodem pro další výzkum dané oblasti.

Dalším důkazem pro výskyt reprezentací konstrukcí je fakt, že takové reprezentace umožňují asociace nejenom forem a významu, ale také pragmatických důsledků a sociálního kontextu použití známého ze studia změny a jejich variací, které jsou důležitou součástí znalostí mluvčího jazyka (Traugott a Dasher 2002; Torres-Cacoullos 2001). Toto téma je detailněji popsáno v oddíle 3.7.

Graf zobrazený v tomto oddíle je součástí modelu teorie založené na užívání jazyka, který zahrnuje nabývání jazyka. Nedávné jazykové přírůstky (například v Tomasello 2003; Goldberg 2006) nahlížejí na konstrukce jako na stavební kámen při učení se jazyka. Děti se nejprve učí verba v kontextu konkrétních sekvencí, které spojují formu a funkci, nejdříve musí dojít k porozumění (Roberts 1983; Akhtar a Tomasello 1997), následně dochází k tvoření (Tomasello 2000) určitých verb pouze ve vysoce specifických kontextech, postupně však kontexty rozšiřují své pole, až dojde ke tvoření abstraktnějších syntaktických reprezentací.⁽⁶⁾ V nahromaděných korpusových studiích zabývajících se interakcí mezi rodiči a dětmi bylo zjištěno, že děti jsou velice konzervativní v učení se jazyka, jsou řízeny pomocí určitých příkladů, které se naučily. Lieven a kolektiv (2003) došli ke zjištění, že většina výpovědí dvouletých dětí (63 %) se skládá z přesných opakování výpovědí, které se už dříve vyskytly v korpusu. Navíc 74 % nových výpovědí potřebovalo pouze jednu operaci (jako je přidání nebo odebrání slova), aby se shodovalo s předchozí výpovědí, nebo celou řadou příbuzných výpovědí umožňujících proměnlivý slot. Celkový objevující se obraz ukazuje, že ti, kteří se jazyk učí, si pomalu zobecňují sekvence s určitými položkami za účelem vzniku otevřených pozic, zároveň tyto konstrukce spojují do sítě a systematicky kombinují odlišné konstrukce (Tomasello 2000; Dąbrowska a Lieven 2005). V rámci teorie založené na užívání jazyka se nepředpokládá, že je znalost určité jednotky vymazána z paměti v momentě, kdy dochází ke generalizaci (Langacker 1987b). Existují důkazy, že si dospělý mluvčí uchovává detailní znalosti vnitřní struktury kategorií konstrukcí i s ohledem na jejich frekvenci (Bybee a Eddington 2006).

3.7 Variace a změny

Variace a gradient aktivita jsou umístěny v typovém modelu: kognitivní reprezentace zobrazí jakoukoliv novou variantu nebo probíhající změnu v rozdělení a frekvenci variant. V tomto oddíle bude ukázáno, že reprezentace konstrukcí příkladů také poskytuje prostředek k pochopení tvorby nových konstrukcí a vztahu mezi konstrukcemi a jejich gramatikalizací.

3.7.1 Vznik nových konstrukcí z určitých příkladů zavedených konstrukcí

V rámci objasnění gramatiky obecných a specifických konstrukcí je zapotřebí diachronní perspektiva. Ke zjištění, proč má jazyk určité znaky, je důležité zkoumat způsob, jakým těchto znaků nabývá (Bybee 1988a). Při studiu specifických konstrukcí je zapotřebí zjistit, jak dosáhly své pozice v konkrétním jazyce.

Příkladem může být konstrukce, kterou rozebírali Kay a Fillmore (1999) a dále pak C. Johnson (1997), nazývaná WXDY?⁴³ konstrukce, k níž je použit slavný vtip (10) (také rozebíráno v Bybee 2006a):

10. *Diner: Waiter, **what's this fly doing in my soup?***

Waiter: Why, madam, I believe that's the backstroke.⁴⁴

(Kay a Fillmore 1999)

Tento vtip ukazuje dvojznačnost věty napsané tučně. Očekávaná obvyklá interpretace „what is X doing Y?“ se zde stává překvapivým nesouladem doprovázeným navíc náznakem nelibosti. Interpretovaná konstrukce je tak syntakticky odlišná od konstrukce, ze které vznikla – otázka obsahující *what* a *do*⁴⁵ v průběhu dává chytrému číšníkovi možnost interpretovat tuto otázku doslovně. Přestože forma otázky neobsahuje nic, co výslovně naznačuje význam nesouladu, je zde patrný určitý náznak. Jak je tedy možné, že obyčejná *Wh*-otázka s *doing* a frází v lokálu nabývá těchto náznaků? Odpovědí je, že tyto náznaky vznikají právě při použití jazyka v daném kontextu. Otázka ***what are you doing?*** má sama o sobě často negativní konotaci. Při konverzaci po telefonu se může jeden mluvčí oprávněně zeptat druhého ***what are you doing?***, ale při rozhovoru tváří v tvář bude odpověď na tuto otázku očividná. Položením této otázky mluvčího nezajímá, co adresát dělá, ale důvod, proč danou činnost vykonává. Pokud otázka obsahuje prvek v lokálu (11), existuje zde možnost dvojznačné interpretace, přestože první způsob interpretace otázky je pravděpodobně běžnější.

11. *What are you doing with that knife? = „why do you have that knife?“*

or literal meaning = „what are you doing with it?“⁴⁶

⁴³ WXDY je zkratka označující větnou konstrukci typu What's X doing Y? – Co X dělá Y?.

⁴⁴ „Host: Číšníku, co dělá ta moucha v mé polévce?“

Číšník: Proč se ptáte, madam? Jsem si jist, že plave naznak.“

⁴⁵ *What* – „co“, *do* – „dělat“ (vykonávat činnost).

⁴⁶ „Co děláte s tím nožem?“ = „proč máte ten nůž?“

„doslovný význam“ = „co s ním děláte?“

Náznak nesouladu v podobě subjektivní interpretace vytvořené v kontextu musí vycházet z několika případů použití s touto negativní nuancí. Jak bylo zmíněno dříve, každý příklad morfosyntaktické konstrukce zahrnuje informace o daném kontextu spolu s vyvozenými důsledky. Ze studia gramatikalizace je patrné, že tato ovlivnění se mohou stát součástí významu konstrukce (Traugott 1989; v oddíle 3.7.3). Jediný způsob, jak k tomu může dojít, je za předpokladu, že si uživatelé jazyka uchovávají v paměti vyvozené důsledky z každé situace spolu s momentem, kdy se určité důsledky stávají v daných kontextech silnějšími, až se nakonec stanou součástí významu konstrukce.

Důležitým bodem tohoto oddílu je vznik nových konstrukcí na základě specifických příkladů starých konstrukcí (Bybee 2003b; 2006a). Tento fakt vysvětluje hodně o vzniku nových konstrukcí a zároveň poskytuje důkaz o tom, že kognitivní reprezentace gramatiky obsahují specifické informace o příkladech použitých v kontextech, jejich významu a způsobu, jakým daný kontext ovlivňují.

3.7.2 Konkurence nových a starých konstrukcí

Jazyky mají většinou dva nebo více způsobů, jak vyjádřit stejný nebo velice podobný význam. Například některá anglická verba vyjadřují minulý čas pomocí změny vokálu (*blow, blew; write, wrote*⁴⁷ atd.), zatímco jiné vyjadřují stejný význam pomocí sufixu (*chugged, hissed*⁴⁸); negace věty s nedokonavým verbem má dvě alternace, *there was nothing to drink* a *there wasn't anything to drink*,⁴⁹ v angličtině jsou infinitivy označeny slovem *to* a neoznačené infinitivy mají funkci pomocného slovesa.

Co se týče minulého anglického času, je známo, že proces ablautu pro tvoření minulosti je v germánských jazycích starý tisíce let, naproti tomu sufixační proces je mladší. Stejně dobře je znám fakt, že sufixace díky své vysoké typové frekvenci a produktivitě už více než tisíc let postupně nahrazuje ablaut. Slovesa s ablautem udržující si v jazyce svou pozici se obvykle vyznačují vysokou frekvencí, což je zároveň i hlavním důvodem pro jejich uchování (viz oddíl 3.5.2). Je tak možné usoudit, že v případě existence nové a starší konstrukce v jazyce dojde většinou k uchování starší pouze ve výjimečných případech s vysokou frekvencí.

⁴⁷ *Blow/blew* – „foukat“/nepravidelný anglický minulý čas tvořený změnou vokálu, *write/wrote* – „psát“/nepravidelný anglický minulý čas tvořený změnou vokálu.

⁴⁸ *Chugged* – pravidelný anglický minulý čas od verba *chug* („supět, frkat“), *hissed* – pravidelný anglický minulý čas od verba *hiss* („sýčet“).

⁴⁹ *There was nothing to drink/there wasn't anything to drink* – „nebylo tam nic k pití“ (na rozdíl od češtiny angličtina nemůže mít v jedné větě více negací, proto je v prvním případě negován subjekt a ve druhém predikát).

Tato pravidla se mohou vztahovat i na syntaktické konstrukce. Příkladem je existence dvou způsobů, jakými negace ovlivňuje rozsah neurčitých jednotek, a to v případě starší i novější konstrukce. Novější konstrukce obsahuje *not* v kontrakci: *there wasn't anything to drink*. Starší konstrukce neguje jen neurčitou jednotku: *there was nothing to drink*. Ve studii případů v korpusu, kdy mají tyto dvě konstrukce stejný význam a náznaky, Tottie (1991b) ukazuje, že starší konstrukce je používána především ve vysoce frekventovaných konstrukcích obsahujících například *be* v existenciálním významu (12), *have* vyjadřující stav (13) a kopulární⁵⁰ verbum *be* (14):

12. *By the time they got to summer there was no more work to do.*

13. *The Fellowship had no funds.*

14. *As a nation we are not doing well enough. This is no new discovery.*⁵¹

Použití typu negace s lexikálními verby je méně časté, spíše se jedná o verba s vysokou frekvencí, jako jsou: *know*, *do*, *give* a *make*.⁵² Konstrukce s *not* je mnohem méně omezená.

Třetí příklad se týká označení anglických infinitivů. Většina infinitivů používá *to*, ale infinitiv následující po modálních pomocných verbech takto označen není: *I want to go*. vs. *I can go*.⁵³ Neoznačený infinitiv je odvozením z historické formy obsahující sufix. Stará angličtina používala pro označení infinitivu sufix *-an* a jeho varianty. Tento sufix se následně změnil na *-ən* s pozdější variantou *-ə* a nakonec došlo k jeho úplnému ztracení a zhruba ve stejnou chvíli se začalo v účelových větách používat označení s *to*, které se časem objevovalo ve více konstrukcích. Nicméně konstrukce s modálním pomocným verbem a infinitivem měla svou podobu pevně stanovenou už ve staré angličtině a v době, kdy se infinitiv s *to* rozšiřoval i do jiných konstrukcí, měla už konstrukce s modálním pomocným verbem a infinitivem poměrně vysokou frekvenci. Právě díky vlivu tokenové frekvence na uchovávání označení s *to* nebylo nikdy schopné do tohoto typu konstrukcí proniknout.

⁵⁰ Kopulární verba v angličtině jsou speciální druh verb, která spojují adjektiva nebo substantiva s tématem. Kromě verba *be* – „být“ patří mezi kopulární verba např. *appear* – „jevit se“, *seem* – „vypadat“, *become* – „stát se“, *sound* – „znít“ atd.

⁵¹ 12. „V době, kdy přišlo léto, už nebyla žádná práce.“ – být (*be*) je tady v existenciálním významu.

13. „Společenstvo nemělo žádné finanční prostředky.“ – mít (*have*) vyjadřuje stav.

14. „Jako národ si nevedeme moc dobře. To není žádný nový objev.“ – být (kopulární *be*).

⁵² *Know* – „vědět“, *do* – „dělat“, *give* – „dát“, *make* – „dělat“ (anglická verba *make* a *do* mají obdobný význam, každé se ale používá ve spojení s jinými činnostmi).

⁵³ „Chci jít“ vs. „mohu jít“.

3.7.3 Gramatikalizace konstrukcí vyžadujících frekvenci užívání

Gramatikalizace (viz svazek Heinea a Narroga) je centrálním jevem lingvistiky založené na užívání jazyka. Jedná se o hlavní mechanismus (nebo několik mechanismů), který vytváří gramatiku, proto je při tomto procesu nutné brát v úvahu i používání jazyka. Jak bylo vysvětleno v oddíle 3.7.1, nové konstrukce vznikají na základě příkladů existujících konstrukcí. Při dalším kroku gramatikalizace nabývá jazyková jednotka v konstrukci gramatického statusu. Jedním z novějších příkladů z historie angličtiny je vývoj budoucího času s použitím *be going to*. Tento opis se vyvinul z účelové konstrukce znamenající *to go somewhere to do something*.⁵⁴ Je ale důležité si uvědomit, že použití *go*⁵⁵ v jiných konstrukcích má stále doslovný význam. Toto byl jen jeden z nejčastějších případů obecnějšího využití, který je možné doložit větami ze Shakespeara:

15. *Don Alphonso,*
With other gentleman of good esteem,
Are journeying to salute the emperor
*And to commend their service to his will.*⁵⁶ (*Two Gentlemen of Verona* I.3)

16. *...the kings*
*and the princes, our kindred, are going to see the queen's picture.*⁵⁷
(*Winter's tale* V.2)

V obou případech (15 i 16) se subjekty pohybují v prostoru. V současné moderní angličtině se *we're gonna see the queen's picture*⁵⁸ může považovat za vyjádření budoucnosti.

Ke gramatikalizaci dochází při užívání jazyka. Konstrukce po gramatikalizaci nabývají tokenové frekvence, vlivem níž podléhají změnám. Jak tvrdí Bybee (2003b), změny uskutečňující se při gramatikalizaci jsou alespoň částečně podmíněny vysokou frekvencí používání. Následující je stručným vysvětlením způsobu, jakým frekvence používání ovlivňuje probíhající změny v konstrukci, přičemž všechny tyto změny spolu souvisí.

Zaprvé, při častém opakování slov a frází dochází k fonologické redukci, jak bylo zmíněno dříve. Proto spolu se zvyšující se frekvencí tvaru *be going to* dochází k vytvoření

⁵⁴ *To go somewhere to do something* – „někam jít něco (u)dělat“.

⁵⁵ *Go* – původní význam byl „jít“.

⁵⁶ 15. „Don Alfonso a jiná urození páni hned zítra vyrazí odsud pozdravit císaře a nabídnout mu u dvora své služby, vzácný pane.“ (překlad M.Hilský – Dva páni z Verony, 2008, s. 21).

⁵⁷ 16. „... Králové a princata, to jest naše příbuzenstvo, se ubíraj ke královnině soše.“ (překlad M.Hilský – Zimní pohádka, 2001, s. 114).

⁵⁸ *We're gonna see the queen's picture* – „uvidíme obraz královnin“.

nervového impulsu v mysli a jeho následnému zpracování jako samostatné jednotky, čímž původní tvar podstoupí fonologickou redukci a vznikne tvar *gonna*. Skutečně nejfrekventovanější tvar *be going to* je *I'm going to*, který má v praxi výslovnost [aimənə].

Zadruhé, autonomie nové konstrukce je podmíněna frekvencí, jak je vysvětleno v oddíle 3.5.2. To znamená, že čím se určitý řetězec stává frekventovanějším, začíná se s ním zacházet spíše jako se samostatnou jednotkou, než aby se soustředilo na jeho jednotlivé části. Řetězec začne při tomto přístupu nabývat autonomie na základě konstrukce, ze které vznikl, a ztrácí se spojení s účelovou konstrukcí spolu s dalšími příklady slovesa *go*.

Zatřetí, ztráta specifického významu pohybu v prostoru a nabytí vnitřního významu z kontextu závisí opět na frekvenci používání. Konstrukce *be going to* nese v mnoha kontextech pragmatický důsledek záměru, jak je následně ukázáno na příkladu vedeném v Hopperovi a Traugottovi (2003) pocházejícím z díla *Two Gentlemen of Verona*:

17. *Duke Sir Valentine, whither away so fast?*
Val. Please it your grace, there is a messenger
That stays in to bear my letters to my friends,
*And I am going to deliver them.*⁵⁹
(1595, Shakespeare, *Two Gentlemen of Verona* III.i.51)

Duke se zde doslova ptá „where are you going?“. Valentinova odpověď naproti tomu nepodává konkrétní pozici, ale spíše záměr, což je překvapivě to, co Duke potřeboval vědět. Použití této konstrukce je často doprovázeno důsledkem záměru. Význam a důsledky kontextu na formu konstrukce zároveň vytvářejí shluk příkladů stejně jako i fonetické varianty. Tyto shluky jsou citlivé na stejný druh reorganizace, s ohledem na fonetiku: vysokofrekvenční sémantické/pragmatické příklady ve shluku dominují, v důsledku toho může dojít ke ztrátě příkladů s nízkou frekvencí, což působí sémantické změny.

Ukázka (17) znázorňuje, jak je význam „záměru“ spojený s *be going to*: tato interpretace je stále použitelná, nicméně došlo i k dalším vnitřním změnám: vyjádření záměru může dát vzniknout významu předpovědi budoucí události (Bybee a kol. 1994).

Nakonec, jelikož jednotky vyskytující se často spolu jsou vnímány dohromady jako celek, mohou v rámci kategorie také probíhat změny. Proto se *going to* jako stálá část konstrukce stala samostatnou jednotkou, a to nejen fonologicky, ale i syntakticky. Sloveso následující

⁵⁹ 17. „Vévoda: ‚Kam máte naspěch pane Valentine?‘ Valentin: ‚Je tady posel, Vaše Milosti, a čeká na mé listy pro přátele. Musím už běžet, abych mu je předal.‘“ (překlad M.Hilský – Dva páni z Verony, 2008, s. 47).

za konstrukcí je považováno za hlavní, když konstrukce získá nové nuance významu a ztrácí svůj pohyblivý smysl. Tento proces je známý jako „reanalýza“ a z pohledu teorie založené na užívání jazyka je vnímán jako pozvolný proces, což znamená, že nově vzniklý shluk je složený z těchto postupných změn (Beckner a Bybee 2009; Haspelmath 1998).

Studium gramatikalizace dává vysvětlení základů gramatiky jako vznikajícího fenoménu a zároveň poskytuje porozumění sémantickým kategoriím gramatiky a způsobu, jakým se rozvíjejí, spolu s vysvětlením shody mezi vlastnostmi týkajícími se chování gramatických elementů včetně jejich významů nebo funkcí (Bybee a kol. 1994).

3.8 Získávání jazyka a jeho změna v dospělosti

Teorie založená na užívání jazyka se v zásadě zabývá diachronními změnami a způsobem, jak je jazyk tvarován během užívání. Model této teorie určuje centrální roli při tvoření změn v jazyce dospělým mluvčím. Naproti tomu v tradičním generativním přístupu jsou změny přinášeny do jazyka napříč generacemi, jelikož si lidé při učení jazyka odvodí nový gramatický jev na základě řeči dospělých (viz Halle 1962; Lightfoot 2006 a další). V tomto oddíle budou zmíněny slabé stránky teorie, které umožňují změně se projevit pouze při procesu získávání; zároveň zde budou důvody k potvrzení, že i dospělí mohou svou řečí přispět ke změnám v jazyce.

Zaprvé, model, podle kterého zavádějí děti nové postupy skrz nedokonalé učení, je nemožné brát za známou diachronní pravidelnost. Jak je ukázáno v oddíle 3.5.1, slova s vysokou frekvencí a slovní sekvence podstupují nejvíc fonetických redukcí. Takový vzorec je v zásadě v rozporu s nedokonalými mechanismy učení, které předpokládají, že děti budou mít tendenci měnit spíše málo frekventované jednotky. Jak už bylo zmíněno, redukce frekventovaných jednotek v podstatě vzniká z odborné plynulosti jazyka v momentě, kdy zkušené artikulační způsoby vedou ke snížení a překrývání mluvených gest. Takové redukční změny mohou ve skutečnosti vyústit ve formy, které jsou artikulačně mnohem složitější a je těžší si je osvojit než formy neredukované. Dobrým příkladem jsou anglické sekvence obsahující redukované tvary negace pomocného verba: *did not* > *didn't* a *could not* > *couldn't*.⁶⁰ Původcem této změny nejsou ti, kteří se jazyk teprve učí, spíše to vypadá, že redukce vznikla na základě používání jazyka zkušenými mluvčími.

Jazykové změny v doménách jsou kognitivně dostupné pouze starším mluvčím, proto jejich podněcovateli pravděpodobně nebudou malé děti. Například způsob doplňování

⁶⁰ *Did not, didn't* – anglický zápor, neguje následující sloveso (pokud je samo predikátem, pak znamená „nedělat“, „nečinit“). *Could not, couldn't* – „nemoci“ v podmiňovacím způsobu, nebo v minulém čase.

jednotek do konstrukcí nemohou děti v brzkém věku znát, naproti tomu mladí mluvčí nemají příliš v oblibě doplňování tzv. zjevných jednotek (Radford 1990; Adamson 1992; Penke 2001). Doplnující jednotky mají svůj původ v různých lexikálních zdrojích, včetně demonstrativ (v angličtině např. *that*⁶¹), dative-allativních částic a slovesa znamenajícího „say“ (Heine a Kuteva 2002). Přestože malé děti mají problém se způsobem doplňování, jelikož je tento systém znakem jazyka dospělých, je nepravděpodobné, že by si rodilý mluvčí spletl tyto formy doplňujících jednotek. Obdobně je také nepravděpodobné, že by malé děti přispěly ke gramatikalizaci epistemických značení pocházejících z deontických, jelikož k jejich rozlišení dochází až při uvědomění si základních společenských kompetencí spolu s překročením kognitivních milníků, jako je například teorie mysli (Barbieri a Bascelli 2000; Aksu-Koc a Alici 2000; Resches a Pereira 2007). Dospělí mají všeobecně rozvinutější sociální a kognitivní schopnosti než děti a čelí většímu množství domén, ve kterých musejí komunikovat. Dospělí přinášejí do tohoto úkolu spolu se schopností vyvodit a pochopit konverzační důsledky také kompletní sadu kapacit, které mohou ovlivnit jazykovou změnu skrz užívání (Traugott 1989; viz oddíly 3.7.1 a 3.7.3). Není správné předpokládat, že jsou dospělí omezeni pouze na používání jazykových struktur a konvencí, které se dětem podařilo inovovat. Rozumnější je předpoklad, že dospělí mluvčí jsou schopni rozšiřovat existující vzorce, které vlivem opakování mohou vést ke vzniku nových jazykových konvencí.

Nakonec zde existuje nesoulad mezi inovací dětí a zdokumentovanými diachronními změnami, které byly zaznamenány v minulosti. Děti často produkují slova s konsonantickými shodami, zatímco jazyk dospělých tento způsob neužívá (Drachman 1978; Vihman 1980), dětské morfologické formace navíc někdy odrážejí možné historické změny (Bybee a Slobin 1982). Faktem je, že dětské inovace většinou neovlivní jazyk, protože se zde nejeví žádný společný mechanismus, který by tyto změny podporoval, vzhledem k tomu, že děti spíše napodobují jazyk dospělých, než aby tomu bylo opačně.

Model teorie založené na užívání jazyka, jak je popsáno v oddíle 3.3, dokládá, že dokonce i v dospělosti zkušenosti vycházející z užívání jazyka ovlivňují zastoupení reprezentací v mysli, stejně tak jako v jiných zkušenostních doménách. Jedná se v podstatě o to, že jsou dospělí novým vstupem méně ovlivnitelní než děti, a to vlivem kumulačního účinku předešlých tokenů zkušeností. Navíc časné vystavení se jazyku a určitým jazykovým jevům umožňuje nejlepší příležitost, jak jazyk plynule zpracovat (Morford 2003). Nicméně se nejedná o tvrzení, že by za určitou dobu došlo k ustrnutí gramatiky. Spíše existuje něco jako

⁶¹ Ukazovací zájmeno „tohle, to“, pokud se jedná o věc, která není v bezprostřední blízkosti mluvčího.

„citlivé období“, které vede k postupnému poklesu vnímavosti, avšak nikdy nedojde k úplnému zastavení systému vnímání (Newport 1991; Morford 2002).

Naopak proti tvrzení, že dospělí nejsou schopni přizpůsobit svou gramatiku (Newmeyer 1998; Lightfoot 2006), existuje značný důkaz, že dospělí pokračují v učení se napříč všemi doménami jazyka. Několik studií zjistilo, že mluvčí mohou přijmout probíhající fonetické, dokonce i fonémické změny v jazyce, a to i dlouho poté, co dosáhli dospělosti (Harrington a kol 2000; Sankoff 2004; Harrington 2006; Sankoff a Blondeau 2007). Kromě toho dospělí nejsou pouze schopni zobecňovat konstrukce na nové jednotky, ale musejí tak činit, aby mohli jazyk produktivně používat. Subjekt se v experimentu vytvořeném Kaschakem a Glenburgem (2004) naučil neznámou konstrukci (*The meal needs cooked*⁶²) a vzápětí ji také zobecnil k použití nových sloves. Goldberg a kol. (2004) rovněž zjistili, že dospělí mluvčí angličtiny byli schopni si během tří minut zapamatovat konstrukci typu subjekt-objekt-verbum a následně byli také schopni tuto konstrukci rozšířit o nová verba.

Bylo tedy zjištěno, že dospělí mluvčí jsou schopni se podílet na jazykových změnách a v některých případech musejí být jejich původci. Není tím ale míněno, že postup získávání nehraje v diachronním procesu žádnou roli. Změny, jako je nabytí pravidelnosti nebo ztráta nefrekvenční formy, mohou být věrohodně ovlivněny užíváním (vlivem neschopnosti mluvčího obnovit slabě zastoupené varianty) a získáváním (vlivem nedostatečného vystavení se neobvyklým variantám v dětství) (Bybee a Slobin 1982). Jak bude později zmíněno, model teorie založené na užívání jazyka počítá s přispíváním z více vzájemně se ovlivňujících zdrojů do nejrozsáhlejšího jazykového úzu. Seznam mechanismů ovlivňujících změny v jazyce by měl být, pokud možno, zahrnut.

3.9 Jazyk jako komplexní adaptivní systém

V rámci teorie založené na užívání jazyka jsou vlastnosti jazyků a jejich gramatika vnímány jako vznikající, nebyly dány a priori, ale vycházejí z používání jazyka a způsobu, jakým na něj mozek reaguje (Hopper 1987; Lindblom a kol. 1984; Larsen-Freeman 1997; Ellis a Larsen-Freeman 2006). Vznik je znak komplexních adaptivních systémů – systémů, ve kterých spolu opakovaně reaguje několik mechanismů k produkci jevící se jako struktura (Holland 1998; Camazine a kol. 2001). Příklady mohou být vlny na vodě nebo duny v písku, zatímco je možné si uvědomit jejich strukturu, je jisté, že tato jejich určitá struktura nebyla dána a priori, ale spíše se jedná o výsledek fyzických vlastností vody a písku, které spolu

⁶² *The meal needs cooked* – „to jídlo potřebuje uvařit“.

napříč časem a prostorem opakovaně reagují společně se dnem moře, větrem atd. Je možné zaznamenat, že vlny a duny vykazují hodně variability a gradientnosti, a je obtížné důsledně popsat jejich zdánlivou strukturu, protože jsou rozpoznatelné, pouze když je lze vidět.

Tato kapitola rozebírá jazykovou strukturu, která vychází z použití několika společných mechanismů, jež se při užívání jazyka opakují. Základní procesy domény, jako je sekvenční učení, dělení, kategorizace a odvozování spolu s efektem částečného nebo úplného opakování, vedou k založení a zobecnění daných kategorií a struktury jazyka. Tento pohled zdola nahoru, který vnímá jazyk jako vznikající, se může ukázat jako nepostradatelný k pochopení jazykových procesů a struktury jazyka. Zde je možné udělat paralelu s biologickou evolucí, pravděpodobně nejlépe promyšleným adaptivním systémem. Jak vyplývá z často citovaného výroku Theodusia Dobzhanského (1973) „*Nothing in biology makes sense except in the light of evolution.*“⁶³ k úplnému pochopení současné rozdílnosti biologických druhů je nutné počítat s rozsahem jednoduchých interakcí, které přispívají ke kauzálním mechanismům, jako je přírodní výběr, sexuální výběr a genetický posun. V doméně jazyka jsou mechanismy změn zcela odlišné, ale k popsání lingvistických jevů je nutné brát zřetel na interakce jednoduchých prvků spolu s diachronním procesem, který je zdrojem odpovědí. Ignorováním takových úvah a selhání v odhalení původu jazyka spolu s přístupem shora dolů přichází riziko, že dojde k přehlédnutí důležitých pravidelností, které vznikají diachronně.

Jak tvrdil Greenberg (1969;1978a; 1978b), zdroj struktury ve fonologii a gramatice spolu s vysvětlením jejich podobností napříč jazyky je v souboru diachronních procesů, které jsou běžné v cross-lingvistice. Cross-lingvistické značení, ve kterém se často objevují zvukové změny, tvoří fonémický systém (Greenberg 1969; a pro více informací také Bybee 2001a; Blevins 2004). Hlavní zdroj gramatických struktur je soubor procesů tvořících gramatikalizaci. Pozoruhodnou vlastností gramatikalizace je skutečnost, že velmi podobné vývoje probíhají v různých, nepříbuzných jazycích (Bybee a kol 1994; Heine a Kuteva 2002). Například Bybee a kol. (1994) zjistili, že se příklady značení budoucnosti vyvinuly ze slovesa označujícího pohyb v sedmnácti z celkem 76 jazyků, které nebyly nijak příbuzné. Takže vývoj anglického *be going to* jako budoucího času není ojedinělý případ, spíše odráží silnou tendenci objevující se v mnoha jazycích.

Pomocí těchto a podobných výsledků v mnoha jazycích je možné vytvořit diachronní procesy změn, které jsou napříč jazyky obdobné, ale ne vždy shodné, stejně tak jako jedna

⁶³ „Nic v biologii nemá smysl, jen ve světle evoluce.“

písečná duna připomíná jinou bez toho, aby by byly naprosto identické. Historický přístup má nejsilnější vysvětlení složitějších vzorců, které lze u světových jazyků nalézt: naprosté synchronní univerzálie jsou spíše vzácné (Croft 2003; Bybee 2008), ale existují zde skutečně varianty podle vzoru ve formě statických tendencí a opakovaných diachronních posunů.

Pro specifické jednosměrné způsoby změn v gramatikalizaci času, aspektu, modality, znělosti, určitosti substantiv a mnoha dalších kategorií byly navrženy hypotézy na základě jak diachronních, tak i cross-lingvistických dat. Přestože o těchto způsobech změn toho bylo už dost napsáno (Greenberg 1978a; Bybee a kol. 1994; Heine a Kuteva 2002), v teoretické perspektivě založené na užívání jazyka se ještě nejedná o konečný pohled. Důležitější jsou mechanismy, které tyto způsoby změn vytvořily, jedná se o základní procesy domény jako dělení, kategorizace, odvozování a generalizace (Bybee 2006b). Proto pro pochopení podobností a rozdílů mezi jazyky a k získání plného rozsahu druhů lidských jazyků je opět nutné vzít v úvahu diachronní perspektivu a zjistit, jakým způsobem spolu reagují procesy vytvářející dané jednotky a struktury jazyka.

Cesty gramatikalizace a fonologických změn (např. změna zvuku) mohou být vnímány jako podstatné univerzálie, jelikož přímo odkazují na jazykovou podstatu fonetické formy a významu. Existují ale také obecné způsoby, jakým je například zachování struktury, která tvoří strukturální nebo formální univerzálii (Kiparsky 1985). Přestože se nemusí jednat o absolutní univerzálii, vykazování silné tendence znamená, že části zapojené do lexikálních nebo morfologických alternací jsou samy o sobě fonémy. Bybee (2008) ukazuje, že tato tendence je výsledkem paralelního vývoje spolu s dalšími cestami změn, včetně jednosměrné tendence fonetických změn, za účelem přidružení se k morfologii a slovní zásobě. Způsoby změn jsou ve své podstatě výsledkem použití několika mechanismů ovlivňujících jazyk při jeho užívání v kontextu.

Přístup teorie založené na užívání jazyka a komplexně adaptivních systémů pomáhá objasnit shody, které nejsou obsažené v jiných teoriích. Například zjištění, že gramatické morfémy (funkční slova a afixy) jsou většinou krátké (obsahující méně segmentů než lexikální jednotky ve stejném jazyce) a vysoce frekvenční, má jasné vysvětlení, pokud se v gramatikalizaci vezme na vědomí i faktor užití (oddíl 3.7.3). Gramatikalizace neproběhne bez extrémního zvýšení frekvence, stejně tak stejný nárůst frekvence časem vede k fonetické redukci.

Teorie založená na užívání jazyka vidí jazyk jako plynulý a dynamický, měnící se skrz interakci užívání v různých společenských událostech spolu s kognitivními vlastnostmi lidského mozku. Bylo zde ukázáno, jak se základní kognitivní procesy vztahují k jazykovým zkušenostem, aby vytvořily řadu jednotek a kategorií projevujících se v lidském jazyce,

příčemž jejich strukturální vlastnosti po staletí udivují lingvisty. V základních prvcích načrtnutých v této studii zahrnující gradientní kategorie, ukládání příkladů a nestatický reprezentační systém mohou představovat výraznou duální povahu jazyka jako systému, který se systematicky mění a současně vykazuje dostatečnou stabilitu, čímž umožňuje komunikaci.

4 Původní citace

- (1) Původní termín „usage-based“ zavedl Langacker (1987b; 1988), k vidění v Barlow a Kemmer (2000).
- (2) V tomto kontextu se snažíme být opatrní s pojmem „vyvinutý systém“. Určitě netvrdíme, že jazyk (nebo jakákoliv jiná kognitivní kapacita) je navržen externě, ani maximálně optimalizován. Vidíme jazyk jako systém, který se sám tvoří a vykazuje určité zřejmé „konstrukční prvky“ (Camazine a kol. 2001). Jedním z těchto prvků je, že se gramatika stává efektivnější pomocí kódování informací o frekvenci vyplývajících z obecné domény, ve které jsou mentální reprezentace aktualizovány, spíše než aby zůstaly neměnnými.
- (3) Nebylo zde možné zahrnout celou diskuzi týkající se zásluh prototypů a modelu příkladů (více v Medin and Schaffer 1978, Ross a Makin 1999). Důkazy naznačují, že model příkladů může objasnit působení prototypů a může poskytnout i zjištění, která nejsou předpověděna modely prototypů.
- (4) Pro prezentaci přístupu teorie založené na užívání jazyka a jeho aplikace na fonologické jevy, viz Bybee (2001a).
- (5) Vytváření řetězců morfémů slov vs. přístup k již shromážděným ve skutečnosti nepředstavují vzájemně vylučné přístupové prostředky; spíše představují dva póly gradient aktivity, což je rozsah, v němž jsou aktivovány jednotlivé komponenty řetězce, když dojde k aktivaci celého řetězce.
- (6) Pro další důkazy o povaze syntaktické akvizice založené na jednotkách viz Liven a kol. (1997), Wilson (2003), Savage a kol. (2003) a Dąbrowska a Lieven (2005).

5 Konkrétní problematické příklady z překladu studie

V této kapitole se budu věnovat konkrétním překladatelským problémům, které jsem řešila při psaní své bakalářské práce. Jelikož jsem především pracovala s D. Knittlovou, také rozdělení následujících překladatelských problémů vychází právě z její teorie. Následující příklady problémů jsou rozděleny do tří částí, které dle mého názoru dobře ilustrují problematiku překladu z anglického jazyka do českého, jednotlivé části pak obsahují konkrétní problémové příklady a jejich řešení.

5.1 Autorský subjekt

V anglickém odborném textu má autorský subjekt mnohem konkrétnější zastoupení než v českém. Zatímco v českém odborném textu se většinou užívá nekonkrétní osoby (bylo zjištěno, existuje tvrzení atd.), v anglickém se zpravidla užívá tzv. *ich-formy* (*I think, in my opinion* atd.). *Usage-based theory* (teorie založená na užívání jazyka) je napsána dvěma autory, a to Joan L. Bybee a C. Becknerem, z tohoto důvodu se v originále užívá *wir-formy*.⁶⁴ Přestože existují názory, že je možné se při překladu držet originálu, včetně autorského subjektu, po zralé úvaze a konzultaci s několika anglisty jsem se rozhodla pro užívání neutrální formy, která je běžnější pro český odborný styl.

5.2 České protějšky anglických výrazů

Při překladu je důležité nahradit jazykový výraz z originálu za jemu vhodně odpovídající výraz v jazyce, do kterého se překládá. Co se týče angličtiny a češtiny, podle D. Knittlové existují dva druhy těchto protějšků, a to protějšky úplné a částečné.

5.2.1 Úplné protějšky

Jedná se o jednotky, které jsou většinou centrem lexika obou jazyků, především substantiva. Zejména pojmenování např. částí lidského těla, věcí a lidí v okolí, zvířat, abstrakt v přímém vztahu k člověku. Může se jednat i o slovesa (popřípadě i jiné výrazy), která popisují základní činnosti, taková slovesa mohou mít i více svých protějšků, jejich přesný význam ale většinou vyplývá z kontextu.

⁶⁴ *Wir-forma*: označuje více autorů (v češtině se užívá plurálu *my*).

Příklady z překládané studie:

- Substantiva: *language* – „jazyk“, *people* – „lidé“, *time* – „čas“, *children* – „děti“ atd.
- Verba: *to be* – „být“ a *to have* – „mít“ (pokud se ovšem nejedná o pomocné verbum), *must* – „muset“ atd.
- Vyplývající z kontextu: např. *speaker* – může znamenat „mluvčí“ i „reproduktor“, z kontextu je ale více než jasné, že správný protějšek bude mluvčí.

5.2.2 Částečné protějšky

Jelikož jsou čeština a angličtina jazyky typologicky a kulturně odlišné, tyto protějšky převládají nad protějšky úplnými. Jejich částečnost se může týkat rozdílů: formálních, významových a pragmatických.

- formální rozdíly: víceslovnost/jednoslovnost, explicitnost/implicitnost, jemné řetězce a předložkové vazby (předložky značící vztah mezi výrazy)
- významové rozdíly: specifikace, generalizace, sémantická spojitost, expresivita
- pragmatické rozdíly: přidávání informací tam, kde by sdělení bylo nesrozumitelné/vypuštění informace tam, kde by byla shledána jako redundantní⁶⁵

Příklady z překládané studie:

formální rozdíly:

- *point out* – „poukázat“ (Thus McClelland and Patterson (2002) *point out* that many so-called irregular verbs in English have the t/d suffix of the regulars, e.g., slept, brought, went, etc. / Takto *poukázali* McClelland a Patterson (2002) na fakt, že mnoho takzvaných nepravidelných verb v angličtině má t/d sufix běžně patřící k verbům pravidelným např. *slept, brought, went* atd.)
- *adult-based change* – „změna v dospělosti“ (Language acquisition and *adult-based* change. / Získávání jazyka a jeho *změna v dospělosti*.)
- *come into being* – „jsou tvořeny“ (In fact, the study of grammaticalization has played a central role in emphasizing the point that both grammatical meaning

⁶⁵ Knittlová, D. *K teorii i praxi překládané studie*. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2003, s. 33–85.

and grammatical form *come into being* through repeated instances of language use. / Studium gramatikalizace je důležité pro uvědomění si, že nejen gramatický význam, ale i gramatická forma *jsou tvořeny* na základě opakujících se případů při praktickém používání jazyka.)

- *the other way around* – „naopak/opačně“ (The fact is that children’s innovations typically do not influence language because there is no social mechanism for the propagation of these innovations, given that children copy adults rather than *the other way around*. / Faktem je, že dětské inovace většinou neovlivní jazyk, protože se zde nejeví žádný společný mechanismus, který by tyto změny podporoval, vzhledem k tomu, že děti spíše napodobují jazyk dospělých, než aby tomu bylo *opačně*.)

významové rozdíly:

- specifikace verba pohybu (*come*), které má v češtině více protějšků, podle použití v kontextu:
The implication of disapproval, which is a subjective interpretation made in context, must have *come from* multiple instances of use with this negative nuance. / Náznak nesouladu v podobně subjektivní interpretace vytvořené v kontextu musí *vycházet* z několika případů použití s touto negativní nuancí.
- V ostatních případech jsem však *come* v překladu vynechala, nebo nahradila jiným nepohybovým verbem, podle kontextu.
- sémantická spojitost: *that encapsulates* – doslovný překlad je „zapouzdřuje“, v češtině se ale pro označení této činnosti vyplývající z kontextu užívá výrazu „zastřešovat“.
(In one framework, these category-internal structures are said to derive from relations to a category prototype *that encapsulates* a central tendency (Rosch 1978). / Tyto vnitřní struktury pravděpodobně vznikají ze vztahů mezi jednotlivými kategoriemi a postupně tvoří prototyp kategorie, který *zastřešuje* centrální tendenci kategorie (Rosch 1978).)
- *on the one hand/on the other hand* – „na jednu stranu/na druhou stranu“ – doslovný překlad „na jednu dlaň/na druhou dlaň“, toto užití je však pro češtinu netypické, proto se tento výraz tradičně překládá jako „na jednu stranu/na druhou stranu“, což je výraz užívaný běžně v českém jazyce. (*On the other hand*, system equilibrium is anything but inevitable in an exemplar model. / *Na druhou stranu*, rovnováha systému je pro model příkladů nevyhnutelná.)

pragmatické rozdíly:

- Vynechání vazby *is anything but*, kterou jsem shledala jako nadbytečnou, jelikož její absence nezmění celkový obsah sdělení, naopak její přítomnost by v českém jazyce mohla působit nepřírozně.

(On the other hand, system *is anything but* inevitable in an exemplar model. / Na druhou stranu, rovnováha systému je pro model příkladů nevyhnutelná.)

- *cloud or cluster* – tyto výrazy mají v angličtině obdobný význam, v češtině navíc není jednoduché najít pro oba výrazy smysluplný, a přesto odlišný protějšek, proto jsem zvolila namísto dvou protějšků jeden, který oba výrazy vystihuje.

(Thus for every word in a speaker's lexicon, there is a *cloud or cluster* of phonetic exemplars representing all the phonetic variants of word with information about their linguistic context and further indexes to the social context (Foulkes and Docherty 2006). / Toto platí pro každé slovo ve slovní zásobě mluvčího, zároveň pro všechny slova existuje *sbluk* fonetických příkladů, který zahrnuje všechny fonetické varianty spolu s kontextem, ve kterém byla varianta použita, včetně indikátorů sociálního kontextu použití (Foulkes and Docherty 2006).)

- Kvůli srozumitelnosti výpovědi bylo nutné přidat více doplňujících informací (In phonetic perception and decoding, if an input token is the same as an existing exemplar, it is mapped onto that exemplar, *strengthening it*. / Při fonetickém vnímání a dekodování se zjišťuje, zda je token, který do jazyka vstupuje, stejný jako existující příklad. Pokud ano, zaznamená se nový vstup do již existujícího příkladu, *zároveň tak dojde i k posílení příkladu, do kterého daný token vstupuje*.)

5.3 Problematika rématu v angličtině

Angličtina má oproti češtině fixní slovosled a spolu s tím souvisí i uspořádání větných členů. „Vědecký styl postupuje vždy od neznámého tématu, nositele logického subjektu, prvku nepřinášejícího novou informaci, ale naopak navazujícího na dříve řešené nebo známé z kontextu či ze situace k rématu, nositeli logického přísudku, větnému členu přinášejícímu maximální informaci.“⁶⁶ Většina vět v odborném stylu začíná větnými členy odkazujícími na místo, čas atd. Jelikož je však v angličtině typické mít na první pozici ve větě podmět, dochází v odborném stylu k tendenci, kdy se první větný člen určující např. místo stává

⁶⁶ Knittlová, D. *K teorii i praxi překladu*. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2003, s. 144.

podmětem. Tato tendence nebyla v překládané studii, jelikož autorský subjekt byl ve většině případů i podmětem. *In section 32.7.2 we discuss* – namísto např. *Section 32.7.2 discusses*.

Daleko větším problémem při překladu bylo správné určení rématu a jeho následné přeložení do češtiny, kde je tradičně umístěno v závěru výpovědi. Oproti českému pozičnímu způsobu vyjádření rématu má angličtina mnoho způsobů, kam réma umístit, zde jsou zmíněny některé z nich.

- Postavení rématu za predikát, který je vyjádřený verby *to be, to seem, to appear, to stand, to live, to lie, to hang*,⁶⁷ kterým zpravidla předchází *there*:

(There is little evidence for the classical model of categorization, in which categories are defined by necessary and sufficient conditions (Rosch 1978). / Existuje málo důkazů klasického modelu kategorizace, ve kterém by kategorie byly definovány nezbytnými a dostatečnými podmínkami (Rosch 1978).)

- Umístění rématu do závěrečné části:

(Within usage-based theory, there is no need to assume that knowledge about particular items is purged from memory as soon as the language learner forms generalizations (Langacker 1987b). / V rámci teorie založené na užívání jazyka se nepředpokládá, že je znalost určité jednotky vymazána z paměti v momentě, kdy dochází ke generalizaci (Langacker 1987b).)

- Vyjádření rématu pomocí předložkové vazby *by* ve výpovědi s predikátem v pasivu: (People are quite good at learning when two (or more) events tend to co-occur, or when one event tends to predict another; such abilities are indeed shared by animals other than humans (Kelly and Martin 1994; Bush 2001). / Lidé se umějí něčemu dobře naučit, pokud existuje pravděpodobnost, že se objeví určitá událost, nebo pokud se určitá událost může objevit na základě události předešlé. Tyto schopnosti učení je možné kromě lidí pozorovat i u zvířat (Kelly a Martin 1994; Bush 2001).)⁶⁸

Pokud by překladatel při překladu nebral ohled na umístění rématu a ponechal anglický slovosled, daná výpověď by nemusela dávat smysl, nebo by předané sdělení bylo sémanticky odlišné od sdělení původního. Proto je nezbytnou součástí práce překladatele nejen správně réma rozpoznat, ale také ho v překladu náležitě umístit na správnou pozici.

⁶⁷ „Být“, „zdat se“, „vypadat (jevit se)“, „stát“, „žít“, „ležet“, „viset“.

⁶⁸ Knittlová, D. *K teorii i praxi překladu*. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta 2003, s. 136–157.

Závěr

Ve své bakalářské práci jsem provedla překlad odborného textu z oblasti lingvistiky, který nebyl doposud do českého jazyka přeložen. Jelikož se jednalo o překlad odborného textu, dbala jsem na použití odpovídající terminologie, kterou jsem čerpala jak z *Velkého anglicko-českého slovníku* a *Vícejazyčné lingvistické terminologie*, tak i z internetových slovníků a následně jsem vše konzultovala s několika anglisty.

Má bakalářská práce se mimo odborného překladu věnuje i jazykové a typologické komparaci anglického a českého jazyka, která je ilustrována v teoretické části, kde jsem se přímo věnovala rozdílům v typologii češtiny a angličtiny, ale také jsem rozebírala celkovou problematiku překladu z anglického do českého jazyka spolu s příklady překladatelských postupů. Protože se jednalo o komentovaný překlad, obsahuje praktická část poznámky pod čarou, které překládají jednotlivé anglické příklady, které jsem se rozhodla v překladu zanechat, spolu s věcnými komentáři, které slouží k lepšímu porozumění studii.

Mým dílčím cílem bylo představení samotné usage-based theory, kterou jsem přeložila jako „teorie založená na užívání jazyka“. V úvodu jsem uvedla její základní poznatky a myšlenky a zároveň jsem stručně představila její autory. Jedná se o teorii, která není v českém lingvistickém okruhu příliš známá, jelikož je to teorie inovativní, s jiným pohledem na vznikání a uchovávání jazyka, než má například generativní lingvistika. Myslím si, že tato teorie může přinést do dnešní moderní lingvistiky nový a zajímavý pohled, který může pomoci pochopit určité jazykové souvislosti. Jelikož je moje bakalářská práce prvním přeloženým textem zabývajícím se touto teorií, i nadále bych se chtěla věnovat studiu této teorie a pokusit se ji rozvíjet, a to například aplikováním jejích poznatků na český jazyk.

Resumé

In my thesis I focus on the translation of a linguistics study of a theory within the area of cognitive sciences. This theoretical study has never been translated into the Czech language. This thesis consists of two parts the theoretical part and practical part. In the theoretical part I focus on the comparison of both languages Czech and English in their typology as well as other differences. I have mentioned some problems with a translation of the non-fiction texts. Some of the specific examples from my translation are included in the section after the practical part of the thesis. I have also mentioned the ways of the approach to the translation itself.

The second part of the thesis is the translation itself. I was translating the usage-based theory by Joan L. Bybee and Clay Beckner. This theory is a new way of thinking about language and the ways the language is acquired and saved in the memory. The text contains a lot of terminology, so it was necessary for me to pay attention to their meaning as well as the correct translation and use in the Czech translation. To check the accuracy, I was using the English-Czech dictionary and the book of international linguistics terminology. I was also consulting all the problematic situations with some professionals in English and its terminology. A big part of the translation was working with the internet, because their theory is quite a new topic there were almost none of the articles and other studies available so in order to understand some of the used terminology I had to look it up in various online (linguistics) dictionaries.

The main aim of the study was to translate a study which has never been published in Czech language before and also to introduce a new innovative way of thinking about language and how the usage affects it. I think there is a lot of room to develop this theory for example to try to apply it on the language.

Anotace

Příjmení a jméno autora: Karhanová Barbora

Název katedry a fakulty: Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta

Název diplomové práce: Usage-Based Theory — komentovaný překlad

Vedoucí diplomové práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Počet znaků: 98 159

Počet příloh: 0

Počet titulů použité literatury: 20

Klíčová slova: Bybee, Beckner, usage-based theory, Teorie založená na užívání, komentovaný překlad, odborný styl, lingvistika, kognitivní lingvistika

Ve své bakalářské práci se věnuji překladu odborné lingvistické studie z anglického do českého jazyka. Práce se skládá ze dvou částí, v teoretické části se soustředím na komparaci češtiny a angličtiny spolu s překladatelskými postupy, a to včetně problémů vyvstávajících z odborného překladu a překladu obecně. Praktická část je překladem usage-based theory od J. Bybee a C. Becknera, kde je důraz kladen na správné užití odborné terminologie. Zároveň přináší do českého lingvistického prostředí doposud nepřeloženou studii, která obsahuje důležité myšlenky a poznatky v oblasti kognitivní lingvistiky.

Bibliografie

BECKNER, Clay. Applied Linguistics: Dr Clay Beckner. *Warwick: The university of Warwick* [online]. Warwick, England: University of Warwick, 2018 [cit. 2018-12-03]. Dostupné z: <https://warwick.ac.uk/fac/soc/al/people/beckner/>

BEHÚN, Petr. HISTORIE ANGLIČTINY: 2. díl: ztráta flexe. *Proofreading.cz* [online]. Praha, 2018, 20.6.2016 [cit. 2018-12-03].

Dostupné z: <https://proofreading.cz/historie-anglictiny-2-dil-ztrata-flexe/>

BYBEE, Joan Lea a Clay BECKNER. Usage-based theory. HEINE, Bernd a Heiko NARROG, ed. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. 2. Oxford University Press, 2015, s. 827–855. ISBN 9780199544004.

BYBEE, Joan. *The University of New Mexico: Linguistics* [online]. Nové Mexiko, USA:

University of New Mexico [cit. 2018-12-04]. Dostupné z:

<https://ling.unm.edu/about/people/faculty/joan-bybee.html>

Cambridge dictionary [online]. Cambridge university, England: Cambridge university press, 2018 [cit. 2018-12-03]. Dostupné z: <https://dictionary.cambridge.org>

GROMOVÁ, Edita, Milan HRDLIČKA a Vítězslav VILÍMEK, ed. *Antologie teorie odborného překladu (výběr z prací českých a slovenských autorů)*. 3. vydání. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2010. ISBN 978-80-7368-801-1.

HODEK, Břetislav a Karel HAIS. *Velký anglický slovník I-III*. Praha: Academia, 1997. ISBN 80-85927-36-5.

JAIŠČKOVÁ, Andrea a Kateřina SZOKALOVÁ. Klasifikace jazyků: (typologická). *Encyklopedie lingvistiky*. [online]. 2013 [cit. 2018-12-03]. Dostupné z:

[http://oltk.upol.cz/encyklopedie/index.php5/Klasifikace_jazyk%C5%AF_\(typologick%C3%A1\)](http://oltk.upol.cz/encyklopedie/index.php5/Klasifikace_jazyk%C5%AF_(typologick%C3%A1))

KNITTLOVÁ, Dagmar. *K teorii i praxi překladu*. 2. vydání. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2003. ISBN 80-244-0143-6.

KŘIVAN, Jan. Komparativ v korpusu: explanace morfemické struktury českého stupňování na základě frekvence tvarů. *Slovo a slovesnost* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, veřejná výzkumná instituce, 2012, 73.(1.), s. 13–45 [cit. 2018-12-03]. ISSN 2571-0885. Dostupné z:

http://ulug.ff.cuni.cz/lingvistika/krivan/veda/Krivan_2012_Komparativ-v-korpusu.pdf

LEVÝ, Jiří. *Umění překladau*. 4. vydání. Praha: Apostrof, 2013. ISBN 978-80-87561-15-7.

Nový encyklopedický slovník češtiny online [online]. Brno: Masarykova univerzita, 2018 [cit. 2018-12-03]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/>

NOŽIČKOVÁ, Barbora. *Komentovaný překlad odborného technického textu: A Commented Translation of a Technical Text*. Olomouc, 2011. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Univerzity Palackého. Vedoucí práce PhDr. Pavel Král.

SHAKESPEARE, William a Martin HILSKÝ. *Dva páni z Verony*. Praha: ELK Euromedia Group — Knižní klub, 2008. ISBN 978-80-86316-80-2.

SHAKESPEARE, William a Martin HILSKÝ. *Zimní pohádka*. Praha: ELK Euromedia Group — Knižní klub, 2001. ISBN 80-242-0598-X.

VEPŘEK, Miroslav. K Příčinám pozdně praslovanské slabičné kontrakce (nejen) z pohledu gramatikalizační teorie. *SLAVIA: časopis pro slovanskou filologii*. Praha, 2018, 87 (sešit 1–3), 382–392. ISSN 0037-6736.

The free dictionary by Farlex [online]. Farlex, 2018 [cit. 2018-12-03]. Dostupné z: <https://www.thefreedictionary.com/>

Vícejazyčná lingvistická terminologie. 2. vydání. Praha: Národní institut pro další vzdělávání, 2016. ISBN 978-80-86956-71-8.

WIKTORSSON, Maria. Register Differences between Prefabs in Native and EFL English. In: *Working Papers in Linguistics, Vol 1* [online]. Lund: The Department of English in Lund, 2002, s. 10 [cit. 2018-12-03]. Dostupné z:

<http://www.sol.lu.se/fileadmin/media/forskning/workingpapers/engelska/vol01/Maria.pdf>

ŽVÁČEK, Dušan. *Kapitoly z teorie překladu: (Odborný překlad)*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 1995. ISBN 80-7067-489-X.